

Cultthis

Cultuurhistorisch
Onderzoek

Prinsegracht
279-283
Den Haag

COLOFON

Adres: Prinsegracht 279 - 283
Monumentenstatus: geen
Beschermd stadsgezicht: Rijksbeschermd stadsgezicht Binnenhof e.o.
Kadaster deel/nr.: GVH08-L-11993

Datum: definitief 26 oktober 2023
Formaat: A4 staand
Richtlijnen: Dit rapport is samengesteld volgens de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek (RCE e.a. 2009)

Opdrachtgever

Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V.
Mw. L. Kusters
Zuid-Hollandlaan 7
2596 AL Den Haag
Telefoonnummer: 070-324 8535

Auteur

Culthis adviesbureau cultuurhistorie
Linda Driesen – van der Male (Auteur rapport)
Prinses Irenelaan 12
2252 GJ Voorschoten
Telefoonnummer: 06 247 85 589
Email: linda@culthis.nl

Copyright: Vermenigvuldiging en verspreiding van de rapportage alsmede het publiceren van (delen van) de resultaten van de werkzaamheden of citeren van de uitkomsten van het rapport is alleen toegestaan na uitdrukkelijke schriftelijke toestemming auteur (L.D.N. Driesen – Van der Male, Culthis adviesbureau cultuurhistorie). Dit geldt ook voor het gebruik van de foto's en tekeningen uit het rapport die van de hand zijn van Culthis adviesbureau cultuurhistorie.

Culthis adviesbureau cultuurhistorie kan niet verantwoordelijk worden gehouden voor de context waarin citaten, delen van dit rapport, afbeeldingen, kaartmateriaal en tekeningen door anderen dan Culthis worden gebruikt. Voor zover er geen bronvermeldingen zijn opgenomen bij afbeeldingen zijn deze gemaakt door de auteur. Voor alle andere afbeeldingen is de bronvermelding bij de afbeelding opgenomen.

Foto voorpagina: Voorgevel Prinsegracht 279-283. Foto auteur mei 2023.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 De ontwikkeling van de Prinsegracht	6
1.1 De ontwikkeling van Den Haag tot 1620	7
1.2 De ontwikkeling van de Prinsegracht	10
Hoofdstuk 2 Functies rondom de Prinsegracht	23
2.1 Tuinen en stadsboomkwekerij	24
2.2 Blekerslaan	25
2.3 J. Jacobsen, Magazijn van Steenkolen, Hout en Turf	25
2.4 Markt	25
2.5 Ziekenhuis	27
Hoofdstuk 3 Ontwikkelingen en eigenaren Prinsegracht 103	28
3.1. Prinsegracht 271 - 297	29
<i>Intermezzo: Koeienpanden</i>	31
3.2 De ontwikkeling van de Prinsegracht 103	32
3.3 Ambachtslieden, winkeliers en huurders	38
Hoofdstuk 4 Architectuurhistorische kenmerken toen en nu	40
4.1 Architectuurhistorische kenmerken noordzijde Prinsegracht	41
4.2 Architectonische kenmerken Prinsegracht 103 toen	41
4.3 Architectonische kenmerken Prinsegracht 271 -275 nu	45
4.4 Conclusie architectuurbeeld herbouw	47
Bijlage, bronnen en noten	50
Bijlage I - redengevende omschrijving monument	51
Bronnen	52
Noten	53

INLEIDING

UITGANGSPUNTEN

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V. (hierna Stadsherstel). Zij is eigenaar van ca. 50 historische panden in Den Haag en omgeving. Het pand aan de Prinsegracht 279-283 betreft geen historisch pand, maar een reconstructie van een historisch pand. Toch wil Stadsherstel Den Haag graag meer weten over de historie van de plek en de voorganger van het betreffende pand. Om deze reden heeft Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V. aan Culthis adviesbureau cultuurhistorie gevraagd een cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren.

ONDERZOEK EN BEPERKINGEN

Het onderzoek is opgedeeld in verschillende onderdelen. Ten eerste is er gekeken naar de beschikbare literatuur over de ontwikkeling van Den Haag in het algemeen en de Prinsegracht in het bijzonder. Bij dit onderzoek zijn zowel de oudere als meer recente publicaties, evenals krantenberichten, betrokken. Belangrijke bronnen zijn ook het Oud Archief van de gemeente Den Haag, dat inzicht geeft in de aanleg van de Prinsegracht en het archief van het Gemeentebestuur van Den Haag. Hoewel enkele relevante stukken over de aanleg van de Prinsegracht bewaard zijn gebleven, is het archief erg fragmentarisch en is er weinig documentatie die betrekking heeft op de ontwikkeling van de Prinsegracht, zoals de demping van de gracht in de 20ste eeuw. Slechts in beperkte jaarverslagen wordt verwezen naar de stand van zaken.

Ten aanzien van de bouwkundige ontwikkeling van het onderhavige pand is ook onderzoek uitgevoerd in het historisch bouwarchief van de gemeente (1879-1906). In dit archief komt de Prinsegracht 103 (het adres van de voorganger van de Prinsegracht 279-283) niet voor. In het bouwarchief vanaf 1906 zijn alleen de stukken met betrekking tot de restauratie bewaard gebleven, die ook terug te vinden zijn in het archief van Stadsherstel.

Voor de meest recente geschiedenis van het pand is het archief van Stadsherstel geraadpleegd. Hoewel zich hier veel tekeningen in bevinden, is de context rondom de bouwplanontwikkeling beperkt aanwezig. Het bureauonderzoek is verder uitgebreid met een zoektocht naar historische kaarten, prenten en foto's van de Prinsegracht en de specifiek de Prinsegracht 279-283.

Gedurende het onderzoek is op 25 mei 2023 een bezoek aan de locatie gebracht om het pand en zijn omgeving in beeld te brengen. Omdat er sprake is van nieuwbouw is het pand zelf verder niet onderzocht. Dit rapport bevat om deze reden ook geen waarderingsplattegronden of-tekeningen van de gevels.

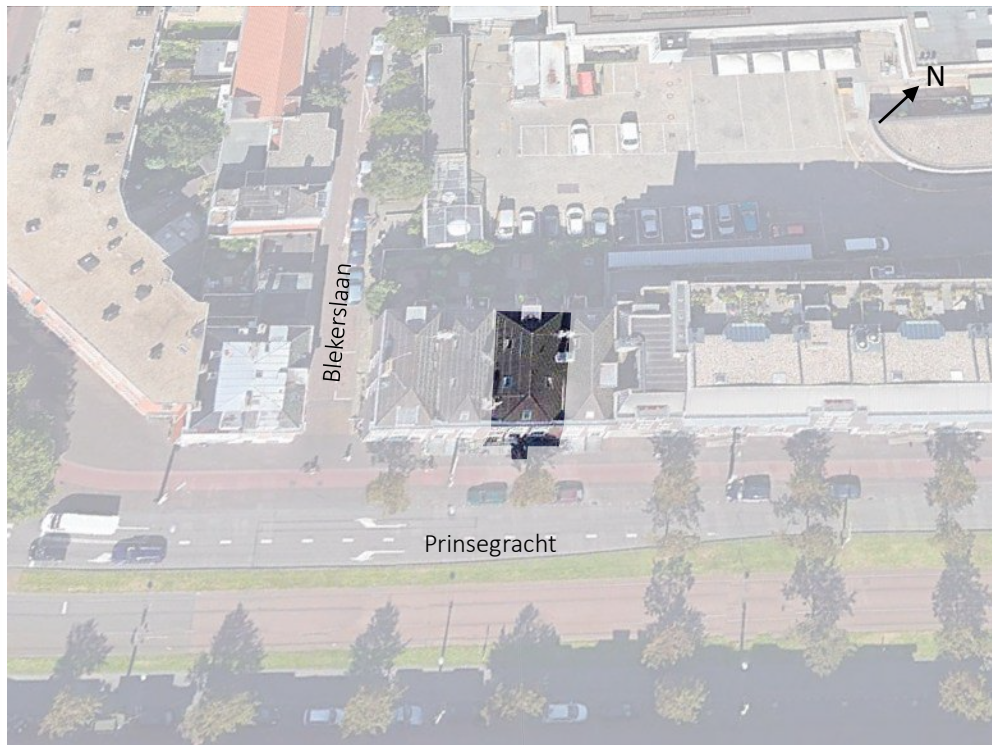
STATUS

Het pand Prinsegracht 279-283 betreft, zoals hierboven beschreven, een reconstructie van een ouder pand. Dit object heeft daardoor geen monumentale status. Voor de reconstructie was dit wel het geval. De monumentaanaanwijzing dateerde uit de jaren 60 van de 20ste eeuw. In 1992 zou het pand gerestaureerd worden, samen met de buurpanden (huidige Prinsegracht 271-275 en 285 t/m 297), maar als gevolg van een noodlottig ongeval is besloten het gebouw te slopen in plaats van te restaureren. Hierbij is de oorspronkelijke bebouwing gereconstrueerd.

Het pand is daarnaast gelegen binnen het rijksbeschermd stadsgezicht Binnenhof en omgeving. De aanwijzing hiervan werd in 1965 opgestart. Op 5 juli 1971 werd de aanwijzing definitief (bijlage I).

BEGRENZING ONDERZOEKSGBIED

Het pand wordt aan de noordzijde begrensd door het terrein en de bebouwing van het HMC Westeinde (ziekenhuis). Aan de westzijde staat het pand Prinsegracht 285 direct langs de zijgevel van het pand. De zuidzijde grenst direct aan de stoep van de Prinsegracht. Aan de oostzijde wordt het pand begrensd door Prinsegracht 271-275.

Afbeelding 1- Vogelvlucht aanzicht van de Prinsegracht 279-283 (Bron foto: Google Earth, bewerking Culthis).

Afbeelding 2- Vogelvluchtgezicht op Den Haag vanuit het noordoosten, facsimile uitgave uit 1916 naar origineel uit 1614-1615. Origineel door J. van Londerseel, 1614 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Rechts bovenin zijn twee van de drie molens aan het Westeinde te zien. Links daarvan de weilanden, waar vijf jaar later de singelgracht wordt aangelegd en enkele decennia later de Prinsegracht.

Hoofdstuk 1 DE ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT

HOOFDSTUK 1 DE ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT

1.1 ONTWIKKELING DEN HAAG TOT EN MET 1620

De aanleg van de Haagse Prinsegracht was het sluitstuk van een lange reeks aan uitbreidingen van grachten in de 17de eeuw. En wat voor sluitstuk! In zijn tijd werd hij bejubeld, maar ook nog in de 19de eeuw sprak men met lof over deze gracht die een hofstad waardig was. Alvorens de stadse allure van Den Haag tot uitdrukking kon komen, maakte Den Haag een hele ontwikkeling door die de context vormt waarbinnen de aanleg van de Prinsegracht tot stand kon komen.

HET GRAFELIJK HOF EN BURGERS IN DIE HAGHE

Als gevolg van de consolidatie van het gezag van de graven van Holland veranderde de hofcultuur aan het begin van de 13de eeuw. Graaf Floris IV kocht begin 13de eeuw het Hof van Vrouwe Meilendis van Dirk van Wassenaar. In dit hof bouwde hij een stenen huis, dat pas in de tweede helft van de 13de eeuw door zijn opvolgers Willem II en Floris V zou worden omgebouwd tot het 'Hof ter Hage'. Onder het bewind van Floris IV, Willem II en Floris V was er nog geen sprake van een vaste bewoning van het hof als residentie voor de graven. Dat zou pas een eeuw later plaatsvinden onder het bewind van Albrecht van Beieren in de periode 1389- 1404.¹

De komst van het grafelijk hof was een startsein voor de ontwikkeling van het dorp Die Haghe (Den Haag). Rondom het grafelijk hof ontstond een klein dorp langs de uitvalswegen. De bewoners waren gericht op dienstverlening aan het hof, waardoor er overwegend kooplieden, handwerklieden en boeren woonde. Toch was de interactie tussen het hof en dorp in de tijd van Albrecht van Beieren niet vanzelfsprekend. Dat kwam vooral door de zware beveiliging van het hof als gevolg van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten. De grote entreepoorten aan de zijde van het Spui, de grachten rondom en de hofvijver maakten het tot een gesloten fort.²

Nieuwe graven brachten nieuwe tijden voor Den Haag, want na Albrecht van Beieren verloor Den Haag weer haar functie als residentie voor de graven. Niet dat ze het hof verlaten hadden, maar ze kwamen er in ieder geval minder en resideerde er niet structureel. In plaats daarvan werden vanaf 1433 de honneurs waargenomen door een stadhouder, die samen met de in 1428 vastgestelde grafelijke raad en de in 1447 vastgestelde grafelijke Rekenkamer ervoor zorgde dat Den Haag de eerste stap richting een regeringsstad zette. Dit had ook een aantrekkingskracht op edelen, al dan niet als functionaris van de raad of rekenkamer, en geestelijken. Waardoor de samenstelling van de stad verder veranderde en de bevolking langzaam groeide.³

Afbeelding 3 – Kaart van den Haag door Jacob van Deventer, ca. 1560 (Bron: Collectie Haags Gemeentearchief).

In de 16de eeuw ontwikkelde het hof zich steeds verder tot het punt dat eind 16de eeuw het grafelijke hof, het huidige Binnenhof, tot residentie van de gewestelijke regering en uiteindelijk ook de landsregering ging dienen. Daarmee was Den Haag een dorp met stadse allure geworden, waar aan de bebouwing afleesbaar was dat er rijkdom heerste.

Rondom het hof ontwikkelde zich een gebied dat vooral huisvesting bood aan de groep inwoners van Den Haag die een directe link met het hof had. Ten zuidwesten daarvan ontwikkelde zich de burgerlijke nederzetting. Deze burgerlijke nederzetting had zijn eigen bestuur met burgemeesters, de magistraat. Aanvankelijk vond de groei vooral langs de toegangswegen naar het hof plaats, maar uiteindelijk ook in de oksels van de toegangswegen en richting het zuiden. In het gebied rondom het huidige Spui, de Gedempte Gracht, Raamstraat, Voldergracht en Wagenstraat kwam bedrijvigheid in de vorm van de lakenindustrie en leerlooierijen in opkomst. Daarnaast vestigden zich hier ook smeden, schoenmakers en kleermakers.⁴ De beide groepen, edelen en dorpsburgers, leefden overwegend gescheiden, waardoor het dorp twee gezichten had en eigenlijk ook twee kernen.

GROEI EN BESCHERMING

Tot het derde kwart van de 16de eeuw groeide Den Haag slechts in bescheiden mate, ondanks de (tijdelijk) bloeiende lakenindustrie en de aanwezigheid van het hof. Het dorp Den Haag, want meer is het in de 16de eeuw nog niet, wordt dan ongeveer begrensd door de Sint Jacobsstraat in het zuidoosten, de Wagenstraat, de Grote Markt, de Assendelftstraat, Noordwal, Paleisstraat, Kazernestraat, Korte Vijverberg, Plein en Spui, ongeveer ter plaatse van de huidige Nieuwe kerk. De kaart van Jacob van Deventer (1570) geeft een goede indruk van de Den Haag zoals dit in de 15de en 16de eeuw qua omvang eruit moet hebben gezien. Waarbij met name de grillige vorm van de randen van het dorp sterk opvallen.

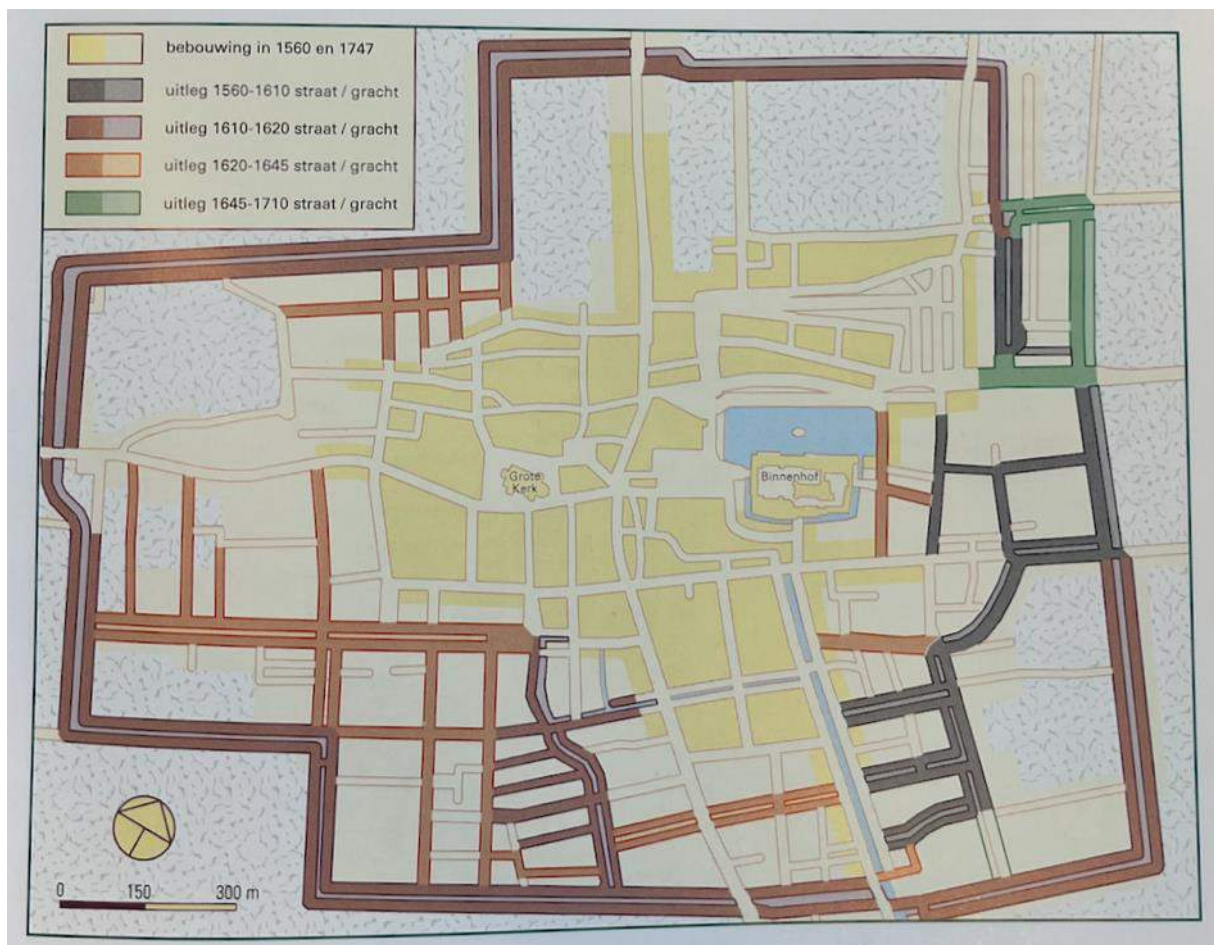
Ondanks dat Den Haag langzaamaan van grafelijke residentie naar de residentie van de landsregering ontwikkelde, had Den Haag nooit stadsmuren gekregen. Albrecht van Beieren had wel enkele voorrechten uitgegeven, maar daar hoorden de stadsrechten niet bij. De afwezigheid van de stadsmuren of-wallen werd door de eeuwen heen meermaals gevoeld. Brandschattingen, bestormingen van de gevangendoor en andere incidenten hadden zich voorgedaan, evenals de vele dreigingen dat het mis zou kunnen gaan. In de situatie van dreiging of oorlogen vluchtten de inwoners van Den Haag naar veiliger oorden die wel voorzien waren van stadsmuren/-wallen, zoals Leiden of Delft. Een aanval van Maarten van Rossum op Den Haag op 6 maart 1528 leek even de laatste druppel te zijn, die zou leiden tot de aanleg van stadsmuren of-wallen. Deze Gelderse legeraanvoerder plunderde het Binnenhof. Verdere plundering kon worden voorkomen door een hoge afkoopsom te betalen.⁵ Ondanks dit zoveelste incident werden de enthousiaste plannen die hierop volgden toch weer losgelaten en werden uiteindelijk nooit uitgevoerd. Schijnbaar was de dreiging niet groot genoeg om de hoge kosten van de investering te willen maken.

De start van de Tachtigjarige Oorlog (1568 – 1648) belemmerde voor een langere periode de groei en welvaart van Den Haag. Het had tot gevolg dat de rondom het hof gesitueerde overheidsorganen hun toevlucht namen in het veilige Delft. Maar al tegen het einde van de 16de eeuw, rond 1574, keerde de rust terug als gevolg van het vertrek van de Spanjaarden uit Den Haag. Ze hadden het dorp in verpauperde staat achtergelaten. De kosten van de oorlog tegen de Spanjaarden waren hoog opgelopen. Daarom bedachten de Staten van Holland een plan om de resten van Den Haag te gelde te maken door de bomen te rooien en de kloosterkerk aan het Voorhout te slopen en de bouwmaterialen die daarbij vrij kwamen te verkopen. De inwoners van Den Haag waren hier fel op tegen. Met hulp van stadhouder Willem van Oranje en de betaling van een flinke som geld konden de inwoners van Den Haag het dorp tegen verder verval beschermen.⁶ Kort na deze afkoop keerden de verschillende overheidsorganen ook een voor een weer terug naar Den Haag. De Staten van Holland keerden als laatste terug in 1578. Naar men zei om jaloezie onder de steden te voorkomen. Dit is ook het moment waarop Den Haag definitief wordt gekozen als regeringszetel.⁷

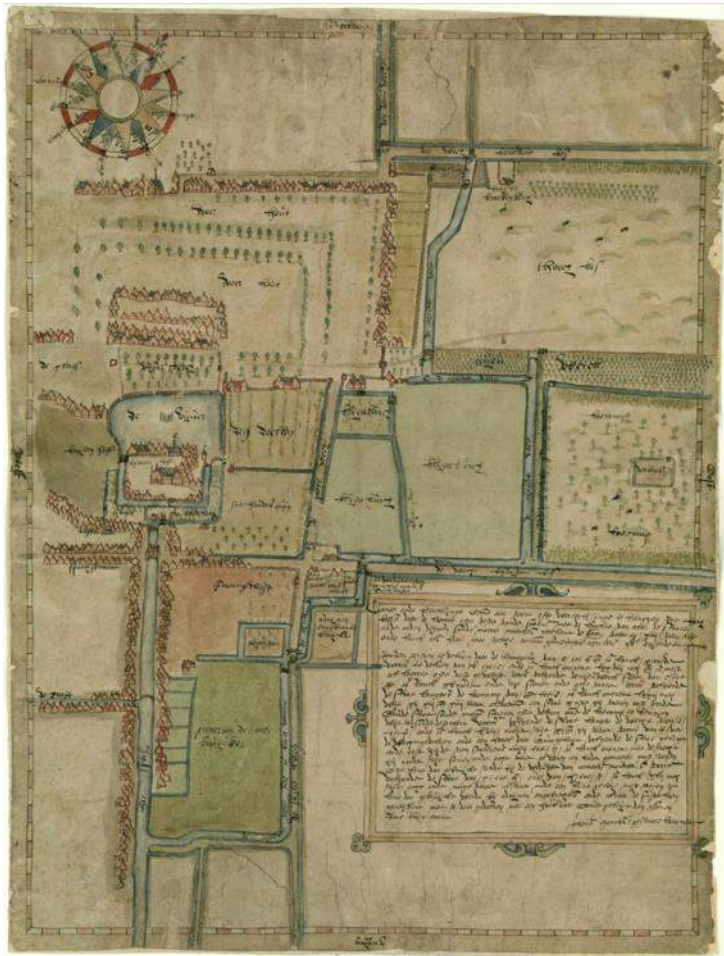
Deze keuze van de Staten van Holland, gevolgd door de keuze van Prins Maurits om vanaf 1585 zijn residentie te nemen in Den Haag, luidde een nieuwe periode van groei in. Zeker toen Prins Maurits naast stadhouder van Holland en Zeeland, ook stadhouder van Utrecht, Gelderland en Overijssel werd. Het trok grote groepen nieuwe inwoners aan uit alle maatschappelijke lagen, maar het trok bovenal ook notabelen aan.

AANLEG VAN EEN SINGELGRACHT

De definitieve keuze voor Den Haag als regeringszetel maakte de noodzaak van de aanleg van verdedigingswerken rondom Den Haag nog urgenter. Op aandringen van zowel de magistraat als Prins Maurits besloten de Staten van Holland op 8 mei 1600 dat Den Haag vestingwerken met wallen en poorten mocht aanleggen, maar alleen als ze dat op eigen kosten deed. Daarnaast moest bepaald worden wie uiteindelijk het bestuur zou krijgen over de vesting Den Haag. Daar ontstond discussie tussen het burgerlijke bestuur van de magistraat en de Staten van Holland, de Rekenkamer en de grafelijke raad, die inmiddels de naam Hoge Raad droeg. Omdat deze partijen het niet eens konden worden, ketste het plan voor de vestingwerken alsnog af.⁸ Hoe het verder moest was voor niemand meer duidelijk. De urgentie van de bescherming van Den Haag werd er echter niet direct minder om. Om deze reden greep Prins Maurits in 1612 terug op een ouder plan (afbeelding 5), dat uit 1594 dateerde: de aanleg van een singelgracht, die vanaf de Denneweg, richting het Noordeinde zou afbuigen, langs de huidige Mauritskade en de ter hoogte van de huidige Parkstraat richting het Voorhout zou gaan. Zo zouden in ieder geval het bestuurscentrum en de notabelen van de stad beschermd worden. Daarnaast had de gracht voordelen voor de handel en het transport van personen en goederen. Dit plan viel in betere aarde en werd binnen twee jaar gerealiseerd.

Afbeelding 4- Overzicht van straten en grachten in Den Haag per periode voorzien van een kleurstelling (bron: Wijsbeek e.a. (2005), p. 33)

Afbeelding 5- Plan voor de aanleg van een nieuwe vaart rond Den Haag. Floris Jacobs, 1594 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

De realisatie van deze gracht was het startsein voor het geheel omgrachten van Den Haag. Daartoe werd op 23 juni 1615 een besluit genomen door de magistraat van Den Haag. Het eerste deel van de gracht zou vanaf het Spui via de zuid- en westkant van worden doorgegraven tot aan de drie molens (die inmiddels als lange tijd verdwenen zijn) bij het Westeinde. Als extra argumenten voor de aanleg werden de kansen voor de economie genoemd. De aanleg maakte de komst van zware bierschepen bij het Spui mogelijk en er kon een verbinding worden gelegd met de groentemarkt in het centrum, zodat de schuiten uit het Westland makkelijker bij de markt konden komen. Ook stedenbouwkundig had het nieuwe plan voordelen. Door de loop van de grachten ruim te kiezen, ontstond er voldoende ruimte voor uitbreiding van het dorp binnen de singelgracht. Een ontwikkeling die in Holland al lange tijd hand in hand ging. Ook in andere steden bleek dat de aanleg van grachten leidde tot stedenbouwkundige groei en een grote aantrekkingskracht had op nieuwe bewoners en ontwikkelingen. Met de

afronding van deze zuidwestelijk gracht was pas de helft van het burgerlijke Den Haag omgracht. In 1617 werd daarom besloten verder te gaan met de ontwikkeling en vanaf het Westeinde verder te graven richting het Noordeinde. Kort daarna werd ook langs de huidige Uilebomen en de Zwarteweg (afbeelding 6) een gracht aangelegd. In 1620 werd Den Haag met het gereedkomen van het singelstelsel afgesloten van de omliggende landerijen. Of er werkelijk sprake was van een geplande gracht is maar de vraag. Waarschijnlijk werd bij de planvorming vooral rekening gehouden met de aanwezige beperkingen, zoals eigendomsrechten en landschappelijke obstakels, dan dat er sprake was van een planmatige grens.⁹ Er werd verondersteld dat de rechte grachten, die beplant zouden worden met fraaie bomen en waarlangs statige huizen gebouwd zouden worden, de reiziger het beeld zouden geven van een welgeordende en welvarende plaats.¹⁰ Met het voltooien van de singelgrachten bleef er zoveel ruimte binnen de stad beschikbaar dat er pas na 1850 buiten de singelgrachten naar ruimte voor stadsuitbreidingen hoefde te worden gezocht.

1.2 ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT

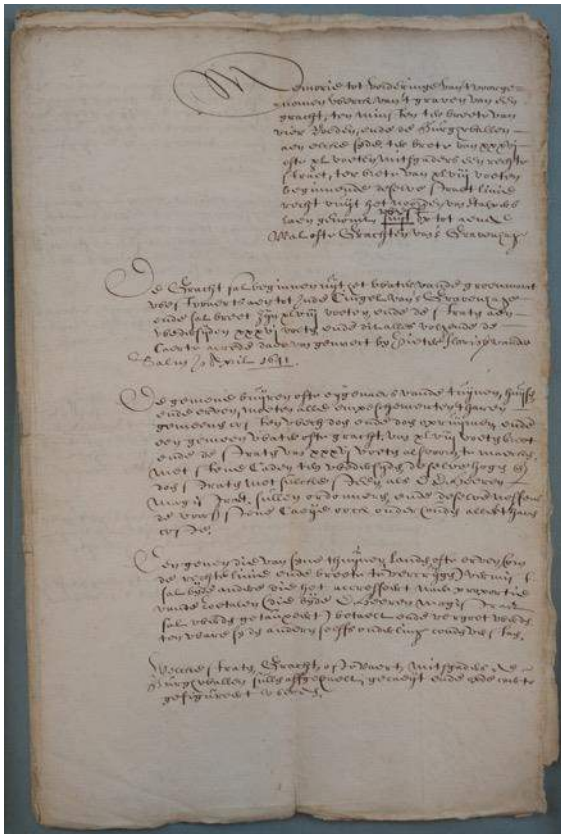
AANLEG VAN DE PRINSEGRACHT

Prins Maurits was de initiator geweest van de singelgrachten en overleed in 1625, enkele jaren na het voltooien van het grachtenstelsel. Hij werd opgevolgd door zijn broer Frederik Hendrik. Hij was degene die als initiator van de aanleg van de Prinsegracht moet worden gezien. Den Haag was nog steeds aan het groeien. De ruimte tussen de singelgrachten werd geleidelijk gevuld met bebouwing. De westkant van de stad was echter niet erg in trek. Het lag, voor de maatstaven van de 17de eeuw, ver van het centrum en was slecht bereikbaar. Ter verbetering van de aantrekkingskracht van het gebied als

Afbeelding 6- Ontwerp van een deel van de stadsgracht zoals deze door Prins Maurits tijdens het 12-jarig bestand was gevraagd. Dit betreft het deel tussen het Spui en het Prinsessegracht. In hedendaagse termen zijn dit rechts de Uilenbomen, en de Boomsluiterskade. Boven betreft het de Zwarteweg en Oranjevuitensingel. Onderaan de kaart is het Spui zichtbaar. Vervaardigd door Floris Jacobsz., 1617 (Collectie Gemeentearchief Den Haag).

vestigingsplaats was een hulpmiddel nodig. Maar omdat er eigenlijk nog voldoende ruimte op andere plekken in de stad was, had dit voor de magistraat niet direct prioriteit. De aanleiding om toch te starten met verbeteringsplannen voor dit westelijke stadsdeel was uiteindelijk een stankprobleem. De gracht die via de Lutherse Burgwal naar de Dagelijkse Groentemarkt liep, liep dood op de markt. De afwezigheid van een adequate doorstroming van water had als gevolg dat het water een enorme stank voortbracht. Om dit te verhelpen was de magistraat van Den Haag wel te porren voor een stadsverbetering. Er werd besloten tot de aanleg van een nieuwe gracht tussen de Lutherse Burgwal en de westelijke buitensingel bij het Westeinde, waarmee alle partijen in Den Haag gebaat waren. De magistraat verhielp de stank en creëerde een betere verbinding voor de schuiten die dagelijks groenten, peulvruchten, zuivel en andere producten vanuit het Westland aanvoerden. Stadhouders (prins) Frederik Hendrik kreeg een goede vaarverbinding naar Honselaarsdijk, de plek waar een van zijn paleizen stond. In 1641 lag er een ontwerp waar iedereen het mee eens was. Aan weerszijden van de naar Frederik Hendrik (prins) vernoemde gracht was een classicistische, rationele indeling van straten getekend (afbeelding 8).

Afbeelding 7 – Memorie van de magistraat van 's-Gravenhage betreffende de aanleg van de Prinsegracht en de eisen die aan de kopers werden gesteld ten aanzien van de aanleg van bestrating.

Wie verantwoordelijk was voor het definitieve ontwerp van de Prinsegracht is niet helemaal duidelijk. Enerzijds wordt in de literatuur Bartholomeus van Bassen, stadsbouwmeester, genoemd, anderzijds komt de naam van Floris Jacobsz. van der Salm uit de archieven naar boven. Mogelijk waren beide bij de ontwikkeling van de uitbreiding betrokken.¹¹ De omschrijving van het werk werd in ieder geval in 1641 door de magistraat van 's-Gravenhage opgesteld (afbeelding 7). Hierin werd genoteerd dat de gracht tenminste een breedte van vier roeden¹² moest hebben. De burgwallen aan weerszijden van de gracht moesten een breedte hebben van 36 tot 40 voeten, evenals een rechte straat van 38 voeten, beginnende bij dezelfde straatlinie recht uit het noorden van Staperts laan¹³. Het water van de gracht zou volgens de memorie moeten beginnen ter plaatse van het water van de groentemarkt, de huidige Grote Markt, en in het zuiden met een breedte van 36 voeten door moeten lopen tot aan de wal of gracht van de singel van 's-Gravenhage.

Alles moest gemaakt worden volgens de tekening van Pieter Florisz. van der Salm, 1 april 1641.¹⁴ Ook de eigenaren van de huizen, tuinen en erven langs de nieuwe gracht kregen binnen deze memorie een rol in de werken toebedeeld. Zij moesten hun eigen grond zodanig ophogen dat deze gelijk kwam met de

nieuw aan te leggen straat. Daar bleef het niet bij. De eigenaren waren ook verantwoordelijk voor het inrichten van de kade, waarbij dezelfde stenen gebruikt moesten worden als door de heren magistraat van 's-Gravenhage werd verordonneerd. Hiertoe moest ook toestemming worden gevraagd.¹⁵ In het archief, waarin de hierboven beschreven memorie is opgenomen, is eveneens een document van 24 augustus 1641 opgenomen dat door landmeter Pieter Florisz. van der Salm is opgesteld. Het lijkt een meting te zijn uitgevoerd op verzoek van de magistraat met betrekking tot de hoogte van de 'steenen caeij' bij enkele verkochte percelen grond. Uit dit document blijkt dat er bij het bepalen van de hoogte van de kade rekening werd gehouden met de hoogste waterstand in de winter, de laagste waterstand in de zomer en de schepen die aan de kade moesten kunnen aanmeren.

In de hierboven beschreven documenten van de magistraat wordt al verwezen naar de tekening die Pieter Florisz. Van der Salm (zoon van Floris Jacobsz.) in opdracht van de magistraat maakte (afbeelding 8). De tekening laat de aansluiting van de oude op de nieuwe situatie zien, waarin de nieuwe straten evenwijdig aan de gracht lopen afgewisseld met enkele zijstraten. Ter plaatse van de gracht tussen de Lutherse Burgwal en het begin van de Prinsegracht werd de aansluiting van de beide grachten overwelfd, waardoor de markt ook kon worden uitgebreid. Op de tekeningen is de loop van oude straten, die zouden komen te vervallen, eveneens ingetekend. Het voorgenomen stratenplan betekende dus een gedeeltelijke herindeling van de stad. Hiervoor moesten land- en huiseigenaren onteigend worden en regelingen worden getroffen. Hiervoor werd een speciale achtkoppige commissie in leven geroepen.¹⁶ De kosten voor het project waren daardoor niet gering.

Twee jaar na de ontwikkeling van het plan, was het werk gereed. Er lag een gracht met bruggen, aan weerszijden straten en een beplanting van linden en platanen, maar nog geen bebouwing. Het was een gracht geworden zoals men die in Amsterdam vond. Rechtsgeleerde en letterkundige Jacob van

der Does, geboren in het jaar van het ontwerp van de gracht bejubelde de Prinsegracht in zijn boek 's-Gravenhage, de voornaemste plaetsen en vermaeckelijkheden uit 1666:

*Dit is de schoonste gracht, die yemant aen kan schouwen,
Van water, van geboomt, van bruggen, van gebouwen;
Die niet sou wijcken voor een gracht van d' Amstel-stadt,*

Hoewel Van der Does de gracht ruim 20 jaar na het gereedkomen beschrijft, is de bebouwing langs de gracht dan ook nog niet gereed. Hij vervolgt zijn beschrijving:

*Indien zij was volmaeckt, en al haer huysen hadt,
Nu is dit heerlijk werck half onvolmaeckt gebleven,
Ik hoop, dat menichmensch due tijden sal beleven,
Dat het volgebouwt zal zyn, en sien aen dese gracht,
Hoe dagelijcks den Haegh vermeer in volck en macht.*

Voordat de wens van Jacob van de Does uit zou komen, zou er nog bijna een eeuw overheen gaan.

Afbeelding 8 - Caerte van 't Westquartier van den Haage met zes molens ter gelegentheyd van de Princegragt te maken. Vervaardigd door P. F. van Sallem, 1641 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

ONTWIKKELING NOORDZIJD VAN DE PRINSEGRACHT

Aan de noordzijde van de Prinsegracht werd het gebied net ten westen van de Grote Markt als eerste ontwikkeld. Al kort na de gereedkoming van de gracht werden hier de eerste gebouwen ontwikkeld. Ook hiervoor werd Bartholomeus van Bassen, de stadsbouwmeester, ingeschakeld. Hij ontwierp in 1650 de Stadsboterwaag, die 31 jaar later op de hoek van de Grote Markt werd vergroot met een gelijkende uitbreiding.¹⁷ Dertien jaar na de bouw van de eerste Boterwaag volgde de bouw van het Korenhuis, dat waarschijnlijk door Urbanus van Yperen werd ontworpen.¹⁸

Tussen en ten westen van de twee genoemde gebouwen kwamen voorname woningen. Jacob van der Does beschrijft in 1666 in zijn boek: *het sijn paleysen, en geen huysen die hier staen*. Een van de voorname lieden die een huis aan de Prinsegracht liet bouwen was de griffier van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland, mr. Willem Dedel. Het huis Dedel, tegenwoordig een rijksmonument aan de Prinsegracht 15, is een goed voorbeeld van de rijke architectuur die in het midden van de 17de eeuw werd gebouwd aan de Prinsegracht. Een ander voorbeeld is het Hofje van Nieuwkoop dat in 1661 in de leegte langs de Prinsegracht werd gerealiseerd. Bouwen aan de Prinsegracht was echter niet zomaar mogelijk. De magistraat had een duidelijke visie voor ogen voor het karakter van deze gracht. Wie een huis wilde bouwen aan de gracht moest aan vele eisen voldoen ten aanzien van de hoogte en de breedte. Daarnaast was zelfs sprake van een beoordeling door de schoonheidscommissie.¹⁹

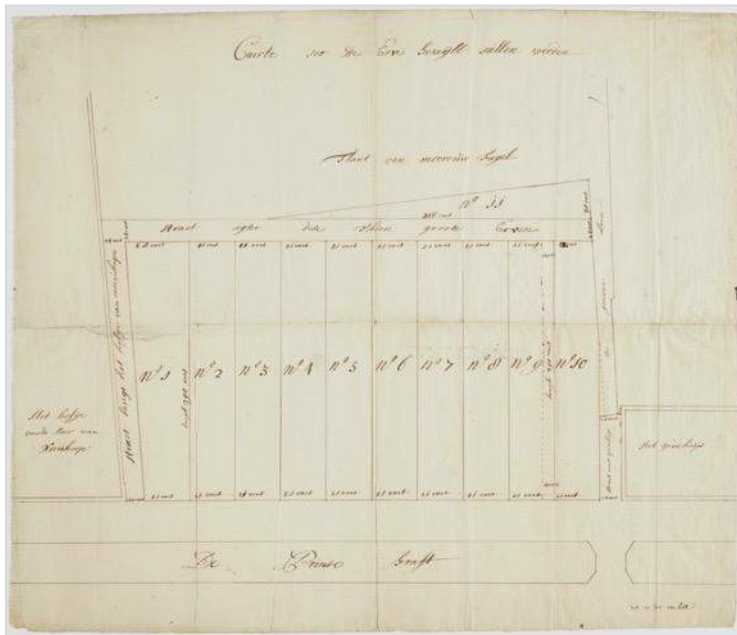

Afbeelding 9 (links) – De Boterwaag op een Ansichtkaart uit het begin van de 20ste eeuw. Het linkerdeel tot boven de poort hoort tot de eerste bouwphase. Het rechterdeel werd in 1680 aangebouwd. (Collectie gemeentearchief Den Haag).
Afbeelding 10 (rechts) – Huis Dedel, Prinsegracht 15, 2010 (Collectie gemeentearchief Den Haag, fotograaf: Bert Mellink).

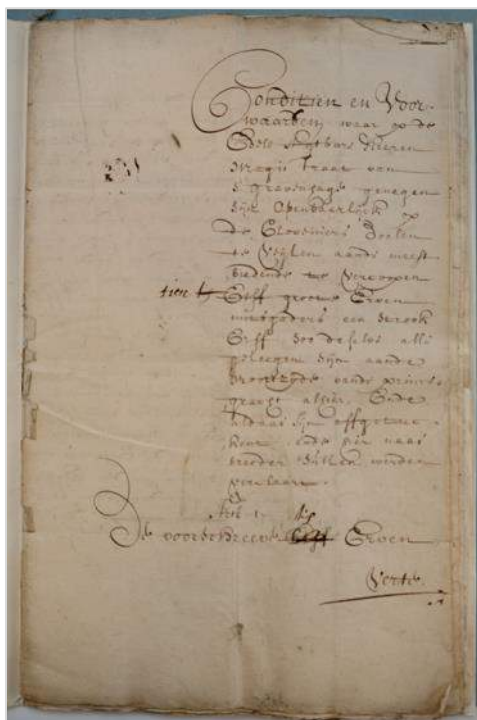
De eerste percelen aan de Prinsegracht verkochten goed en de notabelen die daar een huis bouwden, hadden alle middelen en de wil om aan de eisen van de beeldkwaliteit te voldoen. Maar al snel stagneerde de bouw van huizen langs de gracht. Het duurde tot het begin van de 18de eeuw voor de gronden voorbij de Lange Lombardstraat werden bebouwd. Om meer percelen te verkopen werden delen van de bouweisen losgelaten. Zo mochten er ook smallere huizen gebouwd worden. Hetgeen goed te zien is in de overgang van de bebouwing na Prinsegracht 21. Vanaf daar zijn vooral smalle huizen te zien. Sommige smalle huizen betreffen mogelijk een aanpassing van de oudere huizen, die wel een brede plattegrond hadden. De architectuur van sommige huizen verraadt echter dat er toch ook ten oosten van de Lange Lombardstraat al voor de 18de eeuw huizen zijn gebouwd met een smallere plattegrond (Prinsegracht 31-33, 39, 41).

In 1706 organiseerde de magistraat een veiling van gronden gelegen tussen de Lange Lombardstraat, die dan nog wordt aangeduid met 'de gemeene laen' ofwel een gemeenschappelijk laan, en het Hofje van Nieuwkoop. De veiling van percelen werd gehouden aan de Cloveniers Doelen (het gebouw waarin het huidige Haags Historisch Museum is gehuisvest). Ten behoeve van de veiling werd een document van 'Conditien en voorwaarden' opgesteld op basis waarvan 'de magistraat van 's-Gravenhage genegen sijn' de tien percelen te verkopen (afbeelding 12). Het document bevat een reeks aan eisen

ten aanzien van de maatvoering van de bebouwing, maar ook de datum waarop de huizen gebouwd moesten zijn en een beschrijving van de percelen waar het om ging. De percelen werden door middel van paaltjes in het veld uitgezet. Aanvullend werd een plattegrond gemaakt waarop de percelen zijn te zien (afbeelding 11). De percelen moesten over de gehele breedte van de op de kaart ingetekende percelen worden gebouwd en de plansierlijst (kroonlijst ofwel de goothoogte) moest ten minste liggen op 36 voeten Rijnlandse maat. Hierbij moest worden uitgegaan van de bovenkant van de straat. De plansierlijst mocht wel hoger komen te liggen, maar niet lager. De Condiëten gaan verder met de beschrijving dat de bouw binnen vier jaar na 1 april 1706 gereed moet zijn. De straf voor het niet tijdig bouwen van een huis op het perceel bestond uit het betalen van een recognitie (een geldbedrag) dat ieder jaar opnieuw moest worden betaald, zolang het perceel niet bebouwd was.²⁰

Voor het laatste deel van de Prinsegracht, ten westen van het Hofje van Nieuwkoop, zijn geen verkoopakten bekend, die meer duiding geven aan de eisen die aan de bouw werden gesteld. Er zijn in het Oud archief van de gemeente Den Haag wel enkele verkoopakten uit de periode tussen het midden van de 17de en begin 18de eeuw van stukken grond tussen het Hofje van Nieuwkoop en de Bleekerlaan te vinden²¹, maar behalve namen en belendingen is er geen duiding van de ligging van percelen. Burgemeester Spijker van 's-Gravenhage is onder anderen een van de eigenaren van grond in het gebied.

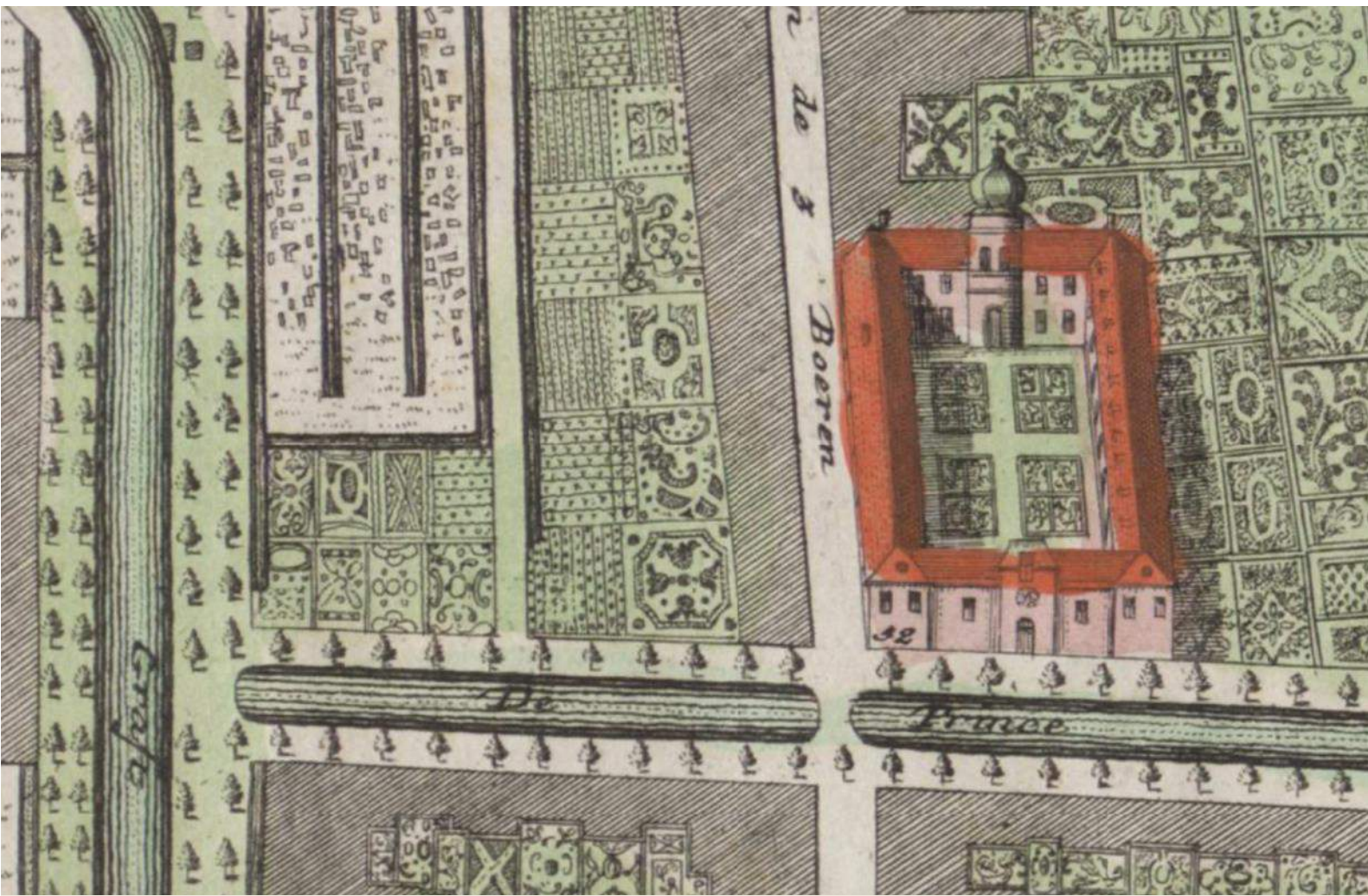
Afbeelding 11 (boven) – Kaart behorende bij de veiling van percelen in 1706 tussen de huidige Lange Lombardstraat en het Hofje van Nieuwkoop (Collectie gemeentearchief Den Haag)

Afbeelding 12 (links) – Het voorblad van het document waarin de Condiëten en Voorwaarden van de veiling uit 1706 van tien percelen aan de Prinsegracht (Collectie Haags gemeentearchief, 0350-01/5273)

De eisen ten aanzien van de bebouwing zullen echter niet afwijkend zijn geweest van die van de veiling in 1706. Foto's uit de 20ste eeuw, voor 1990, geven een beeld van de bebouwing, die er voor de grootschalige renovatie van het centrum aan de noordwestzijde van de Prinsegracht stond. Sommige panden hadden wel een beperktere hoogte, maar net als de meer oostelijk gelegen delen van de Prinsegracht stonden de gebouwen allemaal in de rooilijn en vulden ze het gehele perceel.

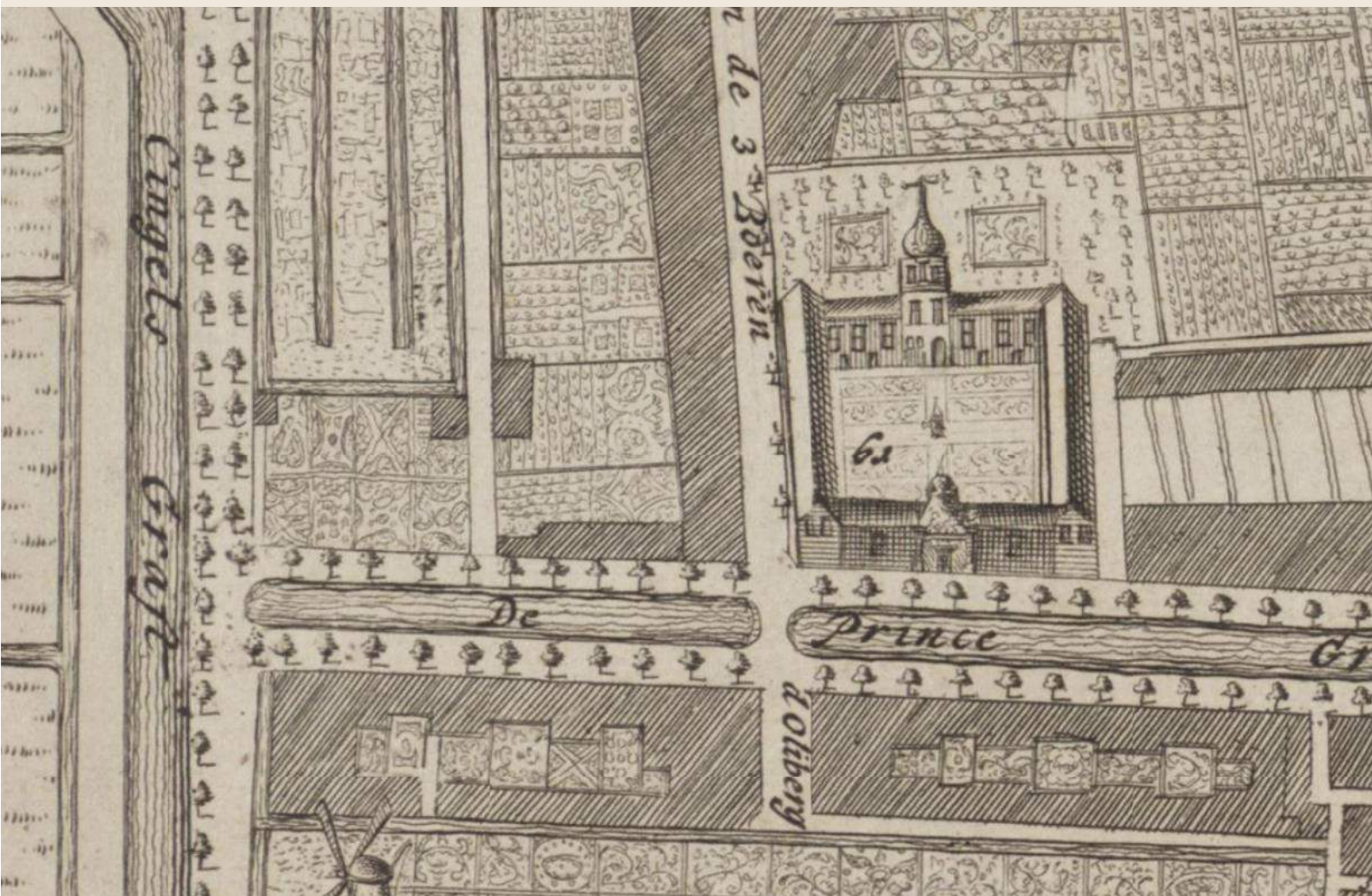
De afwezigheid van een duidelijk moment van verkoop (zie hiervoor ook hoofdstuk 3) leidt ertoe dat het niet duidelijk is wanneer het rijtje woningen aan de noordwestzijde van

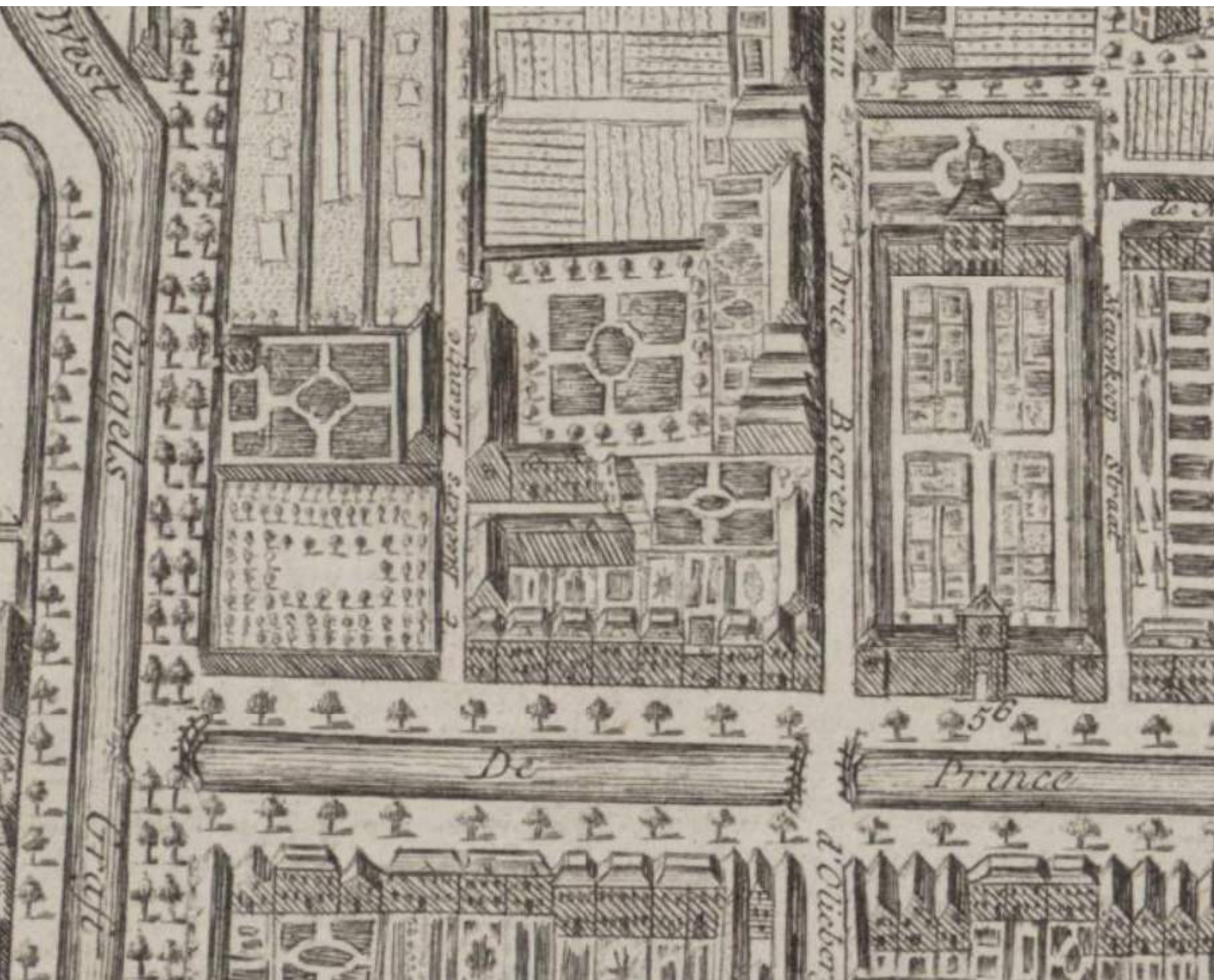
de Prinsegracht, waartoe ook de Prinsegracht 289 – 297 ooit behoorde, precies zijn gebouwd. De

Afbeelding 13 (boven) – Detail van de plattegrond vervaardigd door Erven Homann in 1717. Hierin zijn de meeste percelen ten westen van het Hofje van Nieuwkoop nog opgebouwd en in gebruik als tuin (Collectie Haags Gemeentearchief).

Afbeelding 14 (onder) – Detail van de plattegrond vervaardigd door Ernst Ludwig Creite uit 1729. Hierop zijn de percelen ten westen van het Hofje van Nieuwkoop voorzien van een zwarte arcering hetgeen aanduidt dat er sprake is van bebouwing (Collectie Haags Gemeentearchief).

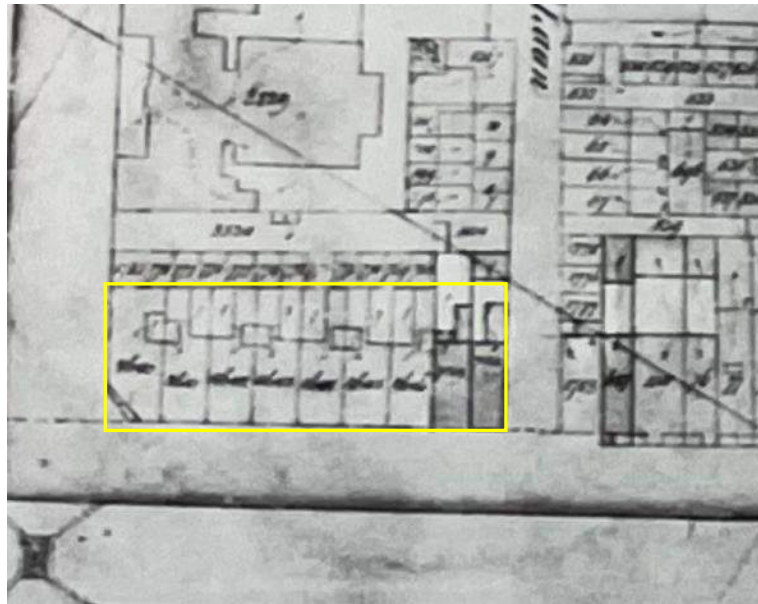
Afbeelding 15 (onder) – Detail van de vogelvluchtkaat vervaardigd door Ivan Besoet uit 1747. Op deze kaart aan de woningen ten westen van het Hofje van Nieuwkoop een gezicht gegeven. Overigens is de kaart niet erg betrouwbaar, aangezien de meeste huizen op eenzelfde wijze zijn uitgewerkt (Collectie Haags Gemeentearchief)

historische kaarten, zoals de plattegronden van Erven Homann (1717, afbeelding 13), Ernst Ludwig Creite (1729, afbeelding 14) en de vogelvluchtkaat van Ivan Besoet (1747, afbeelding 15) geven daar echter meer inzicht in. Uit deze kaartbeelden zou kunnen worden herleid dat de panden zijn gebouwd in de periode tussen 1717 en 1729, een marge van twaalf jaar waarin dit voorlopig laatste deel van de bebouwing aan de noordzijde van de Prinsegracht tot stand kwam. Kenmerkend voor de gracht werden de vele bomen (linden, iepen²²) en bruggen, die het fraaie karakter dat door de magistraat was nagestreefd ook werkelijk realiseerde.

Gedurende de rest van de 18de eeuw verandert er weinig aan de Prinsegracht. Pas in de 19de eeuw wordt ook het laatste stukje aan de noordzijde van de Prinsegracht bebouwd met negen panden (afbeelding 16). Alleen de twee meest oostelijke, grenzend aan de Blekerslaan, bestaan nu nog. De andere zeven panden zouden in de jaren 30 van de 20ste eeuw worden vervangen door een appartementencomplex, dat meer gericht is op de Lijnbaan dan op de Prinsegracht als gevolg van een afgeronde hoekligging. Dit was het gevolg van een verbreding van de Lijnbaan, waarbij de rooilijn verder naar het (nood)oosten werd verplaatst. Hiervoor was het noodzakelijk de laatste panden van de Prinsegracht, vlak bij de Lijnbaan, te slopen.

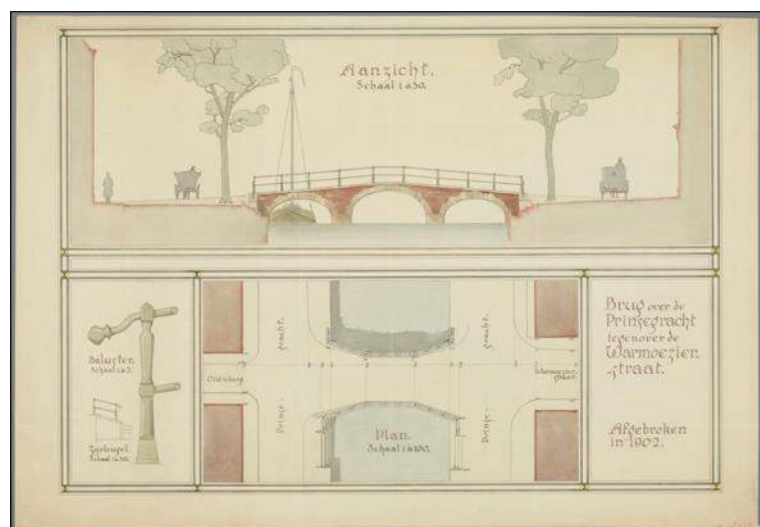
HET EINDE VAN DE GRACHT

In de 19de eeuw verandert het aanzien van de stad geleidelijk. Het door grachten gedomineerde centrum, een structuur waar in de 16de en 17de eeuw hard aan gewerkt was, begon aan zijn einde te komen. De grachten hoopten zich op met vuil en dat terwijl het ook als drinkwater diende. Op veel plekken waren daarnaast de steile bruggen onbegaanbaar en slecht geworden. Vol trots meldde het college van burgemeester en wethouders in haar jaarverslag over het jaar 1863 dat zij in dat jaar de lengte van de grachten met 451 ellen had verminderd. Daarbij werden de Lutherse Burgwal, de Paviljoensgracht en de Keezenpoort²³ gedicht. Uit de toelichting blijkt ook dat een jaar eerder al werd gestart met het dempen van het Spui. Als voornaamste reden voor deze ontwikkeling werd de waterkwaliteit en de vervuilde toestand genoemd. Het aanleggen van straten zou het aanzien van de stad flink verbeteren, zo was de mening. Tegelijkertijd met de demping werden riolering en brandputten aangelegd.²⁴ De Prinsegracht was niet gelijk aan de beurt, daar werd nog gekeken naar een oplossing om de verversing te kunnen regelen. In 1879 kwamen burgemeester en wethouders echter tot de conclusie dat voor de verversing van de singelgrachten een kanaal naar zee kon worden gegraven, maar dat het dempen van de Prinsegracht tot aan de Brouwersgracht toch ook noodzakelijk was.²⁵ De raad stemde hier op 21 oktober 1879 mee in en luidde daarmee een nieuwe fase in voor de Prinsegracht, die eeuwenlang werd genoemd door dichters en stadsbeschrijvers. Een jaar later, in 1880, meldde het college dat de kosten voor het dempen van een deel der Prinsegracht 27.400 gulden kostte. Het werk werd uitgevoerd door H. de Borst uit Papendrecht. Niet de gehele gracht werd zoals gezegd gedempt. Er werd een deel van 275 meter gedempt, waarbij de overbrugging van de Brouwersgracht behouden bleef ten behoeve van de doorstroming van het water en ter bevordering van de scheepvaart.²⁶ Het vervoer over water was immers nog steeds de belangrijkste infrastructuur.

Afbeelding 16 (boven) – Kadastrale kaart Den Haag, ca. 1900 (Collectie Gemeentearchief Den Haag). In geel gemarkeerd het laatste rijtje woningen aan de Prinsegracht. Links daarvan de Lijnbaan, rechts de Blekerslaan en op de rechterhoek van de Blekerslaan Prinsegracht 107-109.

Afbeelding 17 (onder) – De in 1902 gesloopte brug tegenover de Warmoezierstraat, die moest wijken voor het dempen van het laatste deel van de Prinsegracht, vervaardiger onbekend, 1905 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 18 – Prinsegracht bij het Buitenom en de Lijnbaan met zicht op de 19de-eeuwse woningen aan de noordzijde van de Prinsegracht (links). Foto C.J. De Gilde, ca. 1900 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Tot demping van het laatste deel van de Prinsegracht, inclusief een stukje van de Brouwersgracht, werd besloten in 1902. Dat bracht een groot aantal infrastructurele werken met zich mee. Zo werd de brug bij de Warmoezierstraat gesloopt (afbeelding 17), evenals de brug aan het einde van de Prinsegracht, die evenwijdig aan de singel liep. In plaats daarvan werd een nieuwe voetgangers-ophaalbrug aangelegd (deze ligt nog steeds over de singelgracht aan het einde van de Prinsegracht) en een basculebrug voor het wegverkeer²⁷ (deze is inmiddels vervangen door een vaste brug).

PRINSEGRACHT ALS INFRASTRUCTURELE ADER

In het tweede kwart van de 20ste eeuw begin het autoverkeer een steeds grotere impact op de stad te krijgen. Hoewel de verkeersdrukke bij lange na niet vergelijkbaar was met de huidige drukke op de weg waren de wegen in de historische binnenstad niet gemaakt op de auto. De gemotoriseerde auto werd aan het begin van de 20ste eeuw gezien als het vervoersmiddel van de toekomst die een grote vrijheid bracht in de verplaatsing van goederen en mensen. Men was immers niet meer gebonden aan het water of het spoor met alle bereikbaarheidsbeperkingen die daarbij hoorden. Voor de auto werd dus ruimte gemaakt. De gemeenteraad van Den Haag nam daarom op 9 juli 1928 het besluit om de Lijnbaan als belangrijke verkeersader tussen Prinsegracht en Loosduinscheweg te verbreden. Daartoe was het noodzakelijk een groot aantal gronden te onteigenen²⁸, waaronder zeven van de negen woningen die de bebouwing aan de noordwestzijde van de Prinsegracht begremsden. Om dit te mogen doen moest door de koningin de *Wet tot Verklaring van het algemeen nut der Onteigening voor de Verbreding van de Lijnbaan* worden vastgesteld. Dat

Afbeelding 19 – Gedempte Prinsegracht ter hoogte van nr. 103 en 101 (beide geheel links op de foto). Foto Jan Woerlee, 1933 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

gebeurde op 12 december 1929. Daarmee kreeg de Prinsegracht en aansluitend de Lijnbaan een infrastructurele functie ten behoeve van de doorstroming van het verkeer de stad in en uit. Naast het wegverkeer kreeg de tram, al eerder dan de auto, een plek op de Prinsegracht. In 1864 was de Dutch Tramway Company opgericht, die als eerste in Nederland meerdere malen per dag met een paardentram tussen Den Haag Centrum en Scheveningen reed. In 1887 veranderde dit bedrijf in NV Haagsche Tramweg-Maatschappij, ofwel HTM. De diensten werden tot aan 1880 per paardentram uitgevoerd. Al snel werd de dienst naar Scheveningen aangevuld met diensten door andere delen van de stad, waaronder van en naar station Hollands Spoor.²⁹ Zo werd er in 1880 door de raad van Den Haag ook ingestemd met een concessies voor een lijn van de paardentram vanaf Den Haag Hollands Spoor naar het Anna Paulownaplein en een tram vanaf station Hollands Spoor, via de Prinsegracht naar de Scheveningseweg. Hierbij werd het eerste deel van de Prinsegracht aangedaan.³⁰ Wanneer de tramlijn werd doorgevoerd over de gehele Prinsegracht is niet bekend. Ook de historische kaartbeelden uit de late 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw geven hier geen duidelijkheid over.

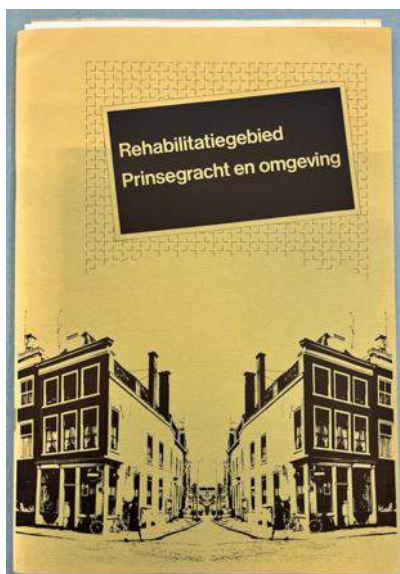

Afbeelding 20 – tram passeert het Korenhuis aan de Prinsegracht, vervaardiger onbekend, ca. 1913 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Deze verbinding dateert in ieder geval uit de jaren 30 van de 20ste eeuw, want in dat jaar wordt de, dan inmiddels elektrische, tram vanwege werkzaamheden over de Prinsegracht naar de Ruijsdaelstraat geleid. Dat kan alleen via het laatste deel van de Prinsegracht en een stukje Buitenoord.³¹ Op afbeelding 19 is ook te zien dat er dan een spoor loopt langs de zuidzijde van de Prinsegracht. In 1968 werden werkzaamheden uitgevoerd om een vrije bus- en trambaan over de Prinsegracht aan te leggen, zodat het autoverkeer en het openbaar vervoer van elkaar gescheiden waren en geen last hadden van elkaar.³²

REHABILITATIE VAN DE PRINSEGRACHT

Na de grote bouwontwikkelingen van de Wederopbouw werd in 1961 de eerste Monumentenwet ingevoerd. Hierin was het mogelijk om beschermde dorps- en stadsgezichten aan te wijzen. Een middel om de aandacht te vragen voor het historisch ruimtelijk karakter van historische steden. De wet was een maatregel die mede werd ingegeven door de vaart van de vernieuwingen, maar tegelijkertijd de grote mate van leegstand en verpaupering in de historische binnensteden. Het werd een bewust onderdeel van de stadsvernieuwingsprocessen om Nederlandse steden en dorpen. Overal in het land kwamen buurtbewoners in actie tegen de grote saneringsplannen van gemeenten, die het verlies van het eigen karakter van hun leefomgeving tot gevolg hadden. Uiteindelijk werd het geluid uit de

Afbeelding 21 – Omschrijving van alle historisch waardevolle panden in het rehabilitatiegebied Prinsegracht, Bureau Monumentenzorg gemeente Den Haag 1979 (Collectie Gemeentearchief Den Haag).

samenleving opgepakt door de landelijke politiek. Staatssecretaris Stadsvernieuwing (1973 – 1977), Jan Schaefer, bedacht het ‘Deltaplan voor de steden’. Kort gezegd betekende dit dat er niet meer alleen aan sloopnieuwbouw werd gewerkt, maar dat er een rehabilitatieproces werd gestart waarbij historische panden, al dan niet aangewezen als rijks of gemeentelijk monument, werden gerestaureerd om zo het historische karakter van gebieden te behouden. De Monumentenwet 1961 speelde hierbij een belangrijke rol, omdat er met deze wet ook geld beschikbaar kwam voor restauratie van beschermde monumenten.³³

Ook in Den Haag was de binnenstad in de jaren 60/ 70 van de 20ste eeuw verpauperd en waren gaten in de bebouwing ontstaan. In slechte staat verkerende panden werden wel gesloopt, maar er werd geen nieuwbouw gepleegd. De Prinsegracht was een van deze verpauperde gebieden. Ten behoeve van het herstel werd in 1979 het Rehabilitatieplan Prinsegracht opgericht. In samenwerking met de toenmalige Rijksdienst voor Monumentenzorg en de centrale Directie voor Volkshuisvesting van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening streefde het plan naar het behoud en herstel van de waardevolle historische bebouwing en het dichtten van gaten in de gevelwanden.

Dit plan was het begin van het herstel van de Prinsegracht. Een project dat meerdere jaren in beslag zou nemen en waarbij de zeer sterk verpauperde panden aan noordwestzijde van de Prinsegracht ook hersteld zouden gaan worden. Het project was een meerjarenplan, dat tot aan het einde van de 20ste eeuw zou gaan duren. De verschillende panden werden gerestaureerd of vervangen, afhankelijk van de waardering die de panden hadden gekregen binnen het document *Rehabilitatiegebied Prinsegracht*. Dit waren langdurige processen, waarin de verschillende participerende partijen (gemeente, Rijksdienst voor de Monumentenzorg en eigenaren) het met elkaar eens moesten worden over de wijze waarop met de betreffende plek werd omgegaan. Uiteindelijk heeft dit wel bijgedragen aan het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit van de Prinsegracht. Het huidige straatbeeld is het gevolg van dit proces. Een van de laatste ontwikkelingen aan de Prinsegracht startte in 1996. In dat jaar werd gestart met de aanleg van de tramtunnel onder de Grote Markt. Deze tunnel, die uiteindelijk in 2004 werd geopend, betekende vooral voor de oostzijde van de Prinsegracht een nieuw gezicht.

HUISNUMMERING

Voor 1993 hadden de vier panden Prinsegracht 271-275, 279-283, 285 en 289-297 (oneven) een ander huisnummer, namelijk respectievelijk 101, 103, 105 en 107-109 (oneven). De hernummering naar nummers boven de 200 was het gevolg van de ontwikkeling van een nieuw appartementencomplex aan de noordoostzijde van deze vier panden. Waar voor die tijd herenhuizen en kleine woningen stonden met oneven huisnummers in de 90, werd een groot appartementencomplex gebouwd met zo’n 50 appartementen. De huisnummering van dit complex loopt van 179 tot en met 265 (oneven). Langs de gehele Prinsegracht zitten grote verspringingen in de huisnummering. Links en rechts van het Hofje van Nieuwkoop, dat een eigen nummering heeft, zit een verschil van 100 huisnummers. Hiervoor is in het archief geen verklaring gevonden. Ook in de nummering van de panden Prinsegracht 271-275, 279-283, 285 en 289-297 ontbreken nummers, namelijk 277 en 287. Daarnaast ontbreken tussen het appartementencomplex dat eindigt met nummer 265 en het eerstvolgende pand dat start met 271 twee huisnummers. Voor het ontbreken van deze vier huisnummers is slechts gedeeltelijk een oorzaak aan te wijzen. Deze ligt in de jonge geschiedenis van de vier panden. De huizen hadden al voor de renovatie/ herbouw een nieuw huisnummer gekregen. In de plannen was bij drie van de vier te renoveren panden een souterrainwoning aanwezig dat opnieuw zou worden ingericht als woning. De souterrains kregen de

Hoofdstuk 2
FUNCTIES
RONDON DE
PRINSEGRACHT

HOOFDSTUK 2 FUNCTIES RONDOM DE PRINSEGRACHT

De noordoostzijde van de Prinsegracht, waar het pand 289-297 staat, heeft op gebruiksgebied verschillende stadia doorgemaakt. Hoewel het altijd tot de meest rustige delen van de Prinsegracht heeft gehoord, betekent het niet dat er rondom de Prinsegracht 289 – 297 geen activiteit heeft plaatsgevonden.

2.1 TUINEN EN DE STADSBOOMKWEKERIJ

Tot aan de bouw van de panden aan de noordoostzijde van de Prinsegracht in het tweede kwart van de 18de eeuw lagen er op die plek tuinen. De historische kaartbeelden laten dit beeld goed zien (Afbeelding 13, Erven Homann). De fraaie tuinen liggen tussen het Slop van de 3 boeren, waarschijnlijk vernoemd naar een plaatselijke herberg en sinds 1882 hernoemd tot Warmoesstraat/Warmoezierstraat³⁴, en de westelijke singelgracht. Maar ook ten oosten van het Hofje van Nieuwkoop zijn tuinen zichtbaar. Het type tuin, moes- of siertuin, blijkt uit de tekenwijze van de tuinaanleg. In de

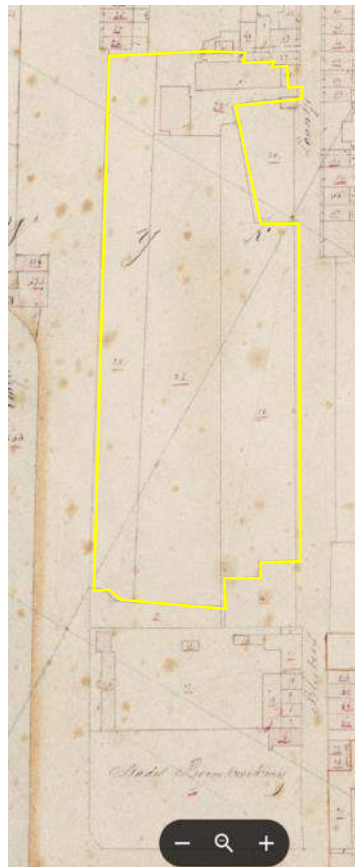
Afbeelding 24 (linksonder) – panoramisch zicht op de Prinsegracht vanaf de huidige Zoutkeetsingel, toegeschreven I. Besoet, 1738 (bron: Sinninghe (1965), p. 9)

Afbeelding 25 (rechtsonder) Detail van de kadastrale minuut 1832, Sectie L. Op de kaart is het perceel aan de Prinsegracht tussen de Blekerslaan en de Westelijke singelgracht in gebruik als stadsboomkwekerij. De geelomrande percelen waren in gebruik als bleekveldjes en washuis (Bron: Rijksdienst voor Cultureel erfgoed).

siertuinen van de gegoede Haagse inwoners is de stijlvolle tuinaanleg herkenbaar in de symmetrische beplantingspatronen in de tuin. Westelijk van het Hofje van Nieuwkoop liggen aan weerszijden van de Blekerslaan en aan westzijde van het Slop van de drie boeren moestuinen. Door de tekenaar zijn deze aangegeven als eenvoudige rechte lijnen met beplanting. De moestuinen lagen hier in de 17de en 18de eeuw.³⁵

Enkele decennia later (afbeelding 15) is het terrein tussen de Blekerslaan en de Westelijke singelgracht verandert van verschillende kleine particuliere tuinen in een grote tuin. Uit de kadastrale minuut 1832 (afbeelding 25) blijkt dat het

betreffende terrein dan is ingericht als stadsboomkwekerij. Op een prent uit 1738 (afbeelding 24), toegeschreven aan Ivan Besoet, is de stadskwekerij ingetekend aan de linkerkant van de Prinsegracht. Achter een schutting met horizontale planken steken nog net de boomtoppen van de kwekerij. Direct daarnaast staat de historische voorganger van Prinsegracht 289-297. De stadskwekerij bestaat nog steeds, maar niet op deze locatie. Tegenwoordig ligt de kwekerij aan

de Kwekerijweg in Den Haag. Hoe de kwekerij is ontstaan en wat er allemaal werd gekweekt is niet bekend. De historische archieven van de gemeente Den Haag zeggen niets over de kwekerij en zijn geschiedenis. Duidelijk is wel dat de groenvoorzieningen die in de stad werden aangelegd, zoals de bomenlanen op het Voorhout en de beplanting van iepen en linden langs de Prinsegracht, geleverd werd vanuit de stadskwekerij, zoals dat tegenwoordig ook nog het geval is. Het verdwijnen van de stadskwekerij hangt samen met de bouw van negen woningen in vermoedelijk het midden van de 19de eeuw op dit laatste onbebouwde perceel aan de noordzijde van de Prinsegracht.

2.2 BLEKERSLAAN

De Blekerslaan draagt zijn naam niet voor niets. Vanaf het midden van de 17de eeuw waren op deze locatie bleekveldjes gelegen.³⁶ De bleekveldjes waren bedoeld voor het bleken van wasgoed en linnenstoffen. Na het wassen waren de stoffen meestal nog niet helemaal schoon en nog onvoldoende wit. Onder invloed van de zon werd de stof witter. Het was dus onderdeel van het proces om de stoffen te reinigen. De kaartbeelden uit de 17de eeuw (afbeelding 13, 14 en 15) laten de velden duidelijk zien. De kledingstukken en lakens die liggen te bleken, zijn door de tekenaars ingetekend. Ook aan het begin van de 19de eeuw, ten tijde van het opmaken van de kadastrale minuut 1832 liggen er aan de Blekerslaan nog blekersvelden (afbeelding 25). De velden verdwijnen vanaf het midden van de 19de eeuw als de stad steeds verder groeit en er meer ruimte nodig is voor woningen en andere gebouwen.

2.3 J. JACOBSEN, MAGAZIJN VAN STEENKOLEN, HOUT EN TURF

Op de plek van de bleekveldjes, aan de westzijde van de Blekerslaan en achter de bebouwing aan de Prinsegracht, wordt halverwege de 19de eeuw een bedrijf gebouwd. De eerste advertentie van dit bedrijf, die bewaard gebleven is in de beeldbank van de gemeente Den Haag, dateert van 1859 en vermeldt dat het gaat om het *magazijn van Steenkolen, hout en turf van C. Boer en J. Jacobsen*. In 1879 is er alleen nog sprake van J. Jacobsen. Over C. Boers wordt dan in de advertentie niet meer gesproken (afbeelding 26). Op basis van de tekst van de advertentie uit 1859 en 1879 lijkt het om een soort bouwwinkel gaan, waar je naast hout voor gebruik in huis en tuin ('speeken' zijn spaken) en turf voor de kachel, ook slijpstenen kon kopen. Allerlei waar die in- en om het huis gebruikt konden worden. Deze onderneming komt verder niet in de archieven van de gemeente Den Haag of literatuur over Den Haag voor, waardoor er verder niets over deze winkel te vertellen is.

Afbeelding 26- Advertentie van het Magazijn van steenkolen hout, en turf van J. Jacobsen, 1879 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

2.4 MARKT

De dagelijkse markten werden vanaf de middeleeuwen gehouden in de straten rondom het stadhuis. Straatnamen als de Riviervismarkt, Dagelijkse Groenmarkt en de Visbanken herinneren daar nog aan. Vanaf het begin van de 17de eeuw werd de markt geconcentreerd op de Grote Markt, het plein dat vrijkwam nadat de resten van het in 1584 afgebrande St. Elizabethsklooster waren opgeruimd en de gronden behoeve van de stad was vrijgekomen. Op deze plaats zou voortaan de weekmarkt plaatsvinden; op meerdere dagen per week werden hier allerhande waren verkocht. De Prinsegracht speelde een belangrijke rol in de

markt. In eerste instantie omdat het sinds de aanleg van de Prinsegracht voor schippers veel makkelijker was geworden om de weekmarkt te bereiken met hun waren. Schepen voeren af en aan of lagen aangemeerd langs de gehele kade van de Prinsegracht tussen Grote Markt en Lijnbaan om hun waren te verkopen en uit te laden. Door de eeuwen heen groeide de markt aanzienlijk, waardoor de marktkramen steeds verder langs de noord- en de zuidzijde van de Prinsegracht richting het westen

Afbeelding 27 (boven) – Prinsegracht gezicht vanaf de brug t.h.v. de Warmoezierstraat richting Lijnbaan, fotograaf J.A. de Gilde, ca. 1900 (Collectie Haags Gemeentearchief).

Afbeelding 28 (onder) en 29 (inzet) – Foto van de markt aan de Prinsegracht, waarschijnlijk ter hoogte van de Jan Hendrikstraat gezien richting het westen (Uit: *’s-Gravenhage in Beeld*, 10 januari 1930, no 43, p. 842/3).

uitbreiden. Uiteindelijk kwam de markt tot aan het Hofje van Nieuwkoop. Het stuk tussen de later aangelegde Jan Hendrikstraat en het Hofje van Nieuwkoop was de bloemenmarkt.

Op een marktdag krioelde het van de mensen en was er veel te beleven. A. Kloots maakte in 1832 twaalf morgenwandelingen door Den Haag met vrienden en familie. Tijdens de wandeling praten ze over alles wat ze zien. Hij brengt de wandelingen en de gesprekken vervolgens uit in boekvorm onder de titel *Morgenwandelingen door en in den omtrek van 's-Gravenhage of Schoonheden en merkwaardige bijzonderheden betreffende deze Residentie*. Op de zevende dag is de Prinsegracht en omgeving aan de beurt voor een wandeling. De vrienden bezoeken de markt en verzuchten tijdens de wandeling: *Hier is het levendig, hier krielen duizend lieden, Op dezen marktdag, langs dit water heen, Hier hebt gij zes markten aan verscheiden soort bij een*. Als ze iets verder zijn gewandeld gaat het relaas verder: *En ziet eens welk eene menigte van schuiten, opgevuld met allerlei soorten van keurige groenten en ooft [oogst], versch gesneden of van den boom geplukt, hier de ganse Prinsegracht beslaan: elke schipper weet aldaar ongetwijfeld zijn bijzondere ligplaats te vinden*. De drukte op de markt levert, zelfs na het dempen van de gracht allerlei problemen op. In 1930 schrijft D. Hans in het tijdschrift *'s-Gravenhage in beeld* over de markt. Hij spreekt zijn verwondering uit over de drukte en over alles wat er is te zien. Maar ook juist over het feit dat midden in zo'n drukke stad tweemaal per week een markt midden in het centrum wordt gehouden, die al het verkeer belemmert. Een

politieagent is nodig om alles in goede banen te leiden.³⁷ Op afbeelding 20 was al te zien dat er ook nog een tram over de markt rijdt.

De chaos op de gracht op marktdagen leidt er uiteindelijk toe dat de raad van Den Haag in 1938 besluit de markt te verplaatsen naar een speciaal marktterrein buiten het centrum, aan de Herman Kosterstraat. Dit is de plek waar de markt tot op de dag van vandaag te vinden is.

2.5 ZIEKENHUIS

De bouw van het rooms katholieke ziekenhuis heeft de meeste impact op de directe omgeving van de panden aan de noordwestzijde van de Prinsegracht. Aan het Westeinde werd in 1873 door pater Marijnen het ziekenhuis St. Joannes de Deo opgericht. Het ziekenhuis kende door de tijd heen een grote groei. Vooral vanaf 1938 nam de omvang van het ziekenhuis toe. Eerst door de bouw van een evenwijdig aan de Lijnbaan gepositioneerd gebouw. Het ziekenhuis dat letterlijk in de achtertuin staat van Prinsegracht 289-297 heeft sinds het begin van de 20ste eeuw steeds meer panden en gronden in de omgeving verworven. Dat leidde in 1975 tot een eerste grote uitbreiding van het ziekenhuis met grootschalige nieuwbouw.³⁸ Grofweg kan gezegd worden dat het gehele grondgebied tussen het Westeinde, de Lijnbaan, de Prinsegracht en de Warmoezierstraat tot het ziekenhuis behoorde en grotendeels nog steeds behoort. Rondom het nieuwbouwcomplex werden parkeerterreinen, aanrijroutes en verschillende bijgebouwen gerealiseerd waardoor er sprake was van enorme schaalvergroting van de wijk.

De historische panden ter plaatse van de huidige panden Prinsegracht 271-297 kwamen uiteindelijk bijna allemaal in bezit van het ziekenhuis, hetgeen niet heeft bijgedragen aan een duurzame omgang met deze panden.

Aan het begin van de 21ste eeuw hebben nieuwe uitbreiding van het ziekenhuis plaatsgevonden. Met name aan de zijde van de Lijnbaan is een groot nieuw complex gebouwd, dat het ziekenhuis een geheel nieuw en gemoderniseerd gezicht heeft gegeven.

Afbeelding 30 – Westeinde ziekenhuis gezien vanaf de Lange Lombardstraat, links de achterzijde van het Hofje van Nieuwkoop. De schaalvergroting binnen de Prinsegrachtkwartier is duidelijk zichtbaar. Fotograaf Lilian Philips, ca. 1990 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Hoofdstuk 3
ONTWIKKELINGEN
EN EIGENAREN
PRINSEGRACHT 103

HOOFDSTUK 3 ONTWIKKELINGEN EN EIGENAREN PRINSEGRACHT 103

3.1 PRINSEGRACHT 271-297

Alvorens verder in te gaan op de ontwikkeling van de Prinsegracht 279-283 is het wenselijk meer te zeggen over de samenhang met de belendende panden. Tot 1993 stonden de panden Prinsegracht 271-297 bekend als de nummers 101 tot en met 109 (afbeelding 32). De nummer 101 – 105 waren herenhuizen, waarbij nummer 103 de voorganger is van het huidige Prinsegracht 279-283 (hierna 103). Nummer 107 – 109 was als enige een bouwkundige eenheid met twee aparte huisnummers en dus twee woningen. Alle vier de panden werden in de jaren 60 van de 20ste eeuw aangewezen als beschermde rijksmonumenten.

Na decennia van verwaarlozing stonden de panden er in de jaren 70 sterk verpauperd bij (afbeelding 33). In het kader van de 'Rehabilitatie Prinsegracht', een project van de gemeente Den Haag, werd er gesproken over restauratie van de panden. Dit was het startpunt van 20 jaar overleg en verschillende plannen voor de herontwikkeling. In 1985 werd voor het versnellen van de rehabilitatie door de gemeente een stadsvernieuwingsfonds opgericht onder het taakveld monumentenzorg.³⁹

De eerste plannen kwamen eind jaren 70 van de 20ste eeuw van de architect ir. J. Mehrtens. In opdracht van de eigenaar van Prinsegracht 103, het buurpand aan de linkerkant, werkte hij aan een herstelplan voor dit pand. Hierbij nam hij de vrijheid om gelijk voor de gehele gevelwand tussen de Warmoezierstraat en de Blekerslaan een nieuwe gevel te ontwerpen. Hij ontwierp twee varianten, een reconstructie van het bestaande en een geheel nieuwe gevelwand naar de mode van de tijd (afbeelding 34). Hij legde de beide plannen voor aan de toenmalige Rijksdienst voor Monumentenzorg, die alleen kon instemmen met behoud en herstel van de op dat moment bestaande historische panden. Het voor die tijd kenmerkende nieuwbouwplan zou een geheel andere sfeer en karakter hebben opgeleverd aan de Prinsegracht. Een beeld dat ook niet overeenkwam met de gemeentelijke ideeën over de rehabilitatie. Gek genoeg werden de panden 101 – 103 in dit moderne plan wel behouden en gerestaureerd. Mogelijk had dat te maken met de toenmalige eigenaren van de panden, die dit wensten.

Hoe het proces verder precies is gelopen, is uit de gevonden archiefstukken van de gemeente Den Haag en Stadsherstel niet gebleken. Uiteindelijk werd Stadsherstel rond 1990 betrokken als partij voor de restauratie en exploitatie van de panden aan de Prinsegracht 101 tot en met 109. De gemeente was

Afbeelding 32 (linksonder) – Luchtfoto met daarop de oude en de nieuwe nummering van de vier panden aan de Prinsegracht, waarover in dit rapport wordt gesproken (Bron: Kadastralekaart.com, bewerking Culthis).

Afbeelding 33 – De sterk verpauperde panden aan de Prinsegracht 97 t/m 109 een jaar voor de restauratie. Foto Dienst Stedelijke Ontwikkeling, 1991 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 34 – Ontwerptekening van architect ir. J. Mehrtens voor de gevelwand aan de Prinsegracht 91-109, waarbij nummer 101 en 103 werden gerestaureerd, 1979 (GDH 0828-01 inventarisnummer 10480).

toen al in overleg met architect Ton Deurloo. De reeds ontwikkelde plannen voor de restauratie werden daarbij door Stadsherstel omarmd. Na enkele planaanpassingen werd er in oktober 1992 gestart met de restauratie. Een niet geringe opgave blijkt een ongedateerde bouwkundige opname van het architectenbureau Ton Deurloo, die in het archief van Stadsherstel bewaard is gebleven. Hierin wordt beschreven dat er bij sommige panden vloeren ontbreken, de balkkoppen van verschillende panden zijn verrot en gevels dusdanige scheurvorming vertonen, dat wordt geadviseerd de gevels geheel te vervangen. Uit een funderingsonderzoek van de gemeente Den Haag, dat ook in het archief van Stadsherstel is bewaard, blijkt dat de fundering boven het veen is aangebracht en dat de fundering aangepast zou moeten worden tot op het niveau van het zand.

Afbeelding 35 (links)– Prinsegracht 101 – 109 bij aanvang van de restauratie in oktober 1992. Foto Paul Steunebrink 1992 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 36 (rechts) – Prinsegracht 101 – 109 na het noodlottige ongeval in oktober 1992. Foto Paul Steunebrink 1992 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Het behoud van de panden, of in ieder geval delen ervan, leek met de nieuwe eigenaar Stadsherstel en het restauratieplan geregeld te zijn. Echter door een noodlottig ongeval op 11 november 1992 stortte een deel van de gevels in, waaronder die van Prinsegracht 103. De oorzaak bleek een valwind die tijdens een stormachtige dag en door extra stuwning van de hoogbouw van het ziekenhuis voor instorting van de gevel zorgde. Hierbij kwam een toevallige passant om het leven. Na overleg met de politie en de brandweer werd uiteindelijk besloten de panden in zijn geheel neer te halen.⁴⁰ De restauratie werd daardoor gewijzigd in nieuwbouw, waarbij er bewust werd gekozen voor een reconstructie van de oorspronkelijke panden. In juni 1994 werden de panden officieel geopend voor ingebruikname.

Koeienpanden

De panden Prinsegracht 271-297 dragen, in de volksmond, ook wel de naam 'Koeienpanden'. Een term die in eerste instantie doet vermoeden dat de naam verwijst naar het historische gebruik van de panden. De panden waren echter woonhuizen met in sommige gevallen een werkplaats, maar met koeien hadden ze niets te maken. Er lijkt wel een verklaring te zijn voor de naam: in de straatwand, waarin de historische panden Prinsegracht 103-109 ook stonden, was in de tweede helft van de 20ste eeuw op nummer 97 een lederhandel gevestigd. In de etalage van de leerhandel stond een levensgroot beeld van een koe. Dit zou de aanleiding zijn voor de naam 'Koeienpanden' voor het gehele rijtje. Een andere verklaring kan worden gevonden in de situatie van de laatste decennia voor de sloop. De ramen op de eerste bouwlaag van het pand 107-109 waren dichtgemetseld als maatregel tegen ongewenste bezoekers. De eerste bouwlaag was vervolgens geheel wit geschilderd en voorzien van een koe. Rondom de koe was de tekst 'Koeien tegen kernkoppen' geschilderd, als reactie op de in de 1979 door de NAVO aangekondigde plaatsing van 572 Amerikaanse middellangeafstandsraketten, zogenaamde nucleaire kruisraketten, in Europa. 48 van deze raketten zouden in Nederland te komen te staan. Dit leidde in 1981 en 1983, overigens zonder resultaat, tot massale demonstraties in Amsterdam en Den Haag. Den Haag was met een opkomst 550.000 demonstranten een van de grootste demonstraties ooit.^a Waar de leus 'koeien tegen kernkoppen' exact op doelt, is in dit onderzoek niet achterhaald. In ieder geval kan deze schildering ook hebben bijgedragen aan de naam 'koeienpanden'. Een andere meer historische reden voor de naam is tijdens het onderzoek niet gevonden.

Afbeelding 37 (linksboven) – Koe in de etalage van de lederhandel De Hoogh aan de Prinsegracht 97. Foto Constantijn van den Berg, 1972 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 38 (rechtsboven) – de geschilderde koe op de gevel van Prinsegracht 107-109. Foto Karen Coster 1985 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 39 (onder) – Verwijzing naar de koe van de Prinsegracht 107-109 op in de ramen van het souterrain van Prinsegracht 129 t/m 269.

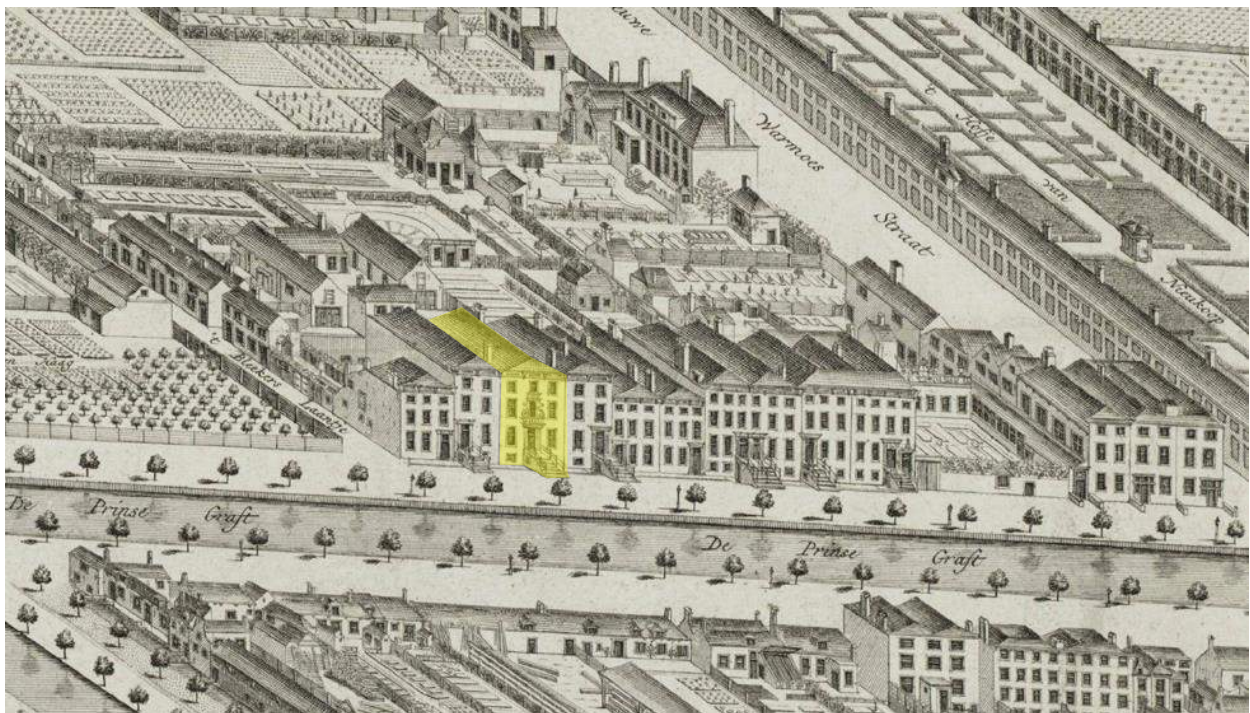

^a isgeschiedenis.nl/nieuws/anti-kernwapen-demonstraties-begin-jaren-80, geraadpleegd 6 juni 2023.

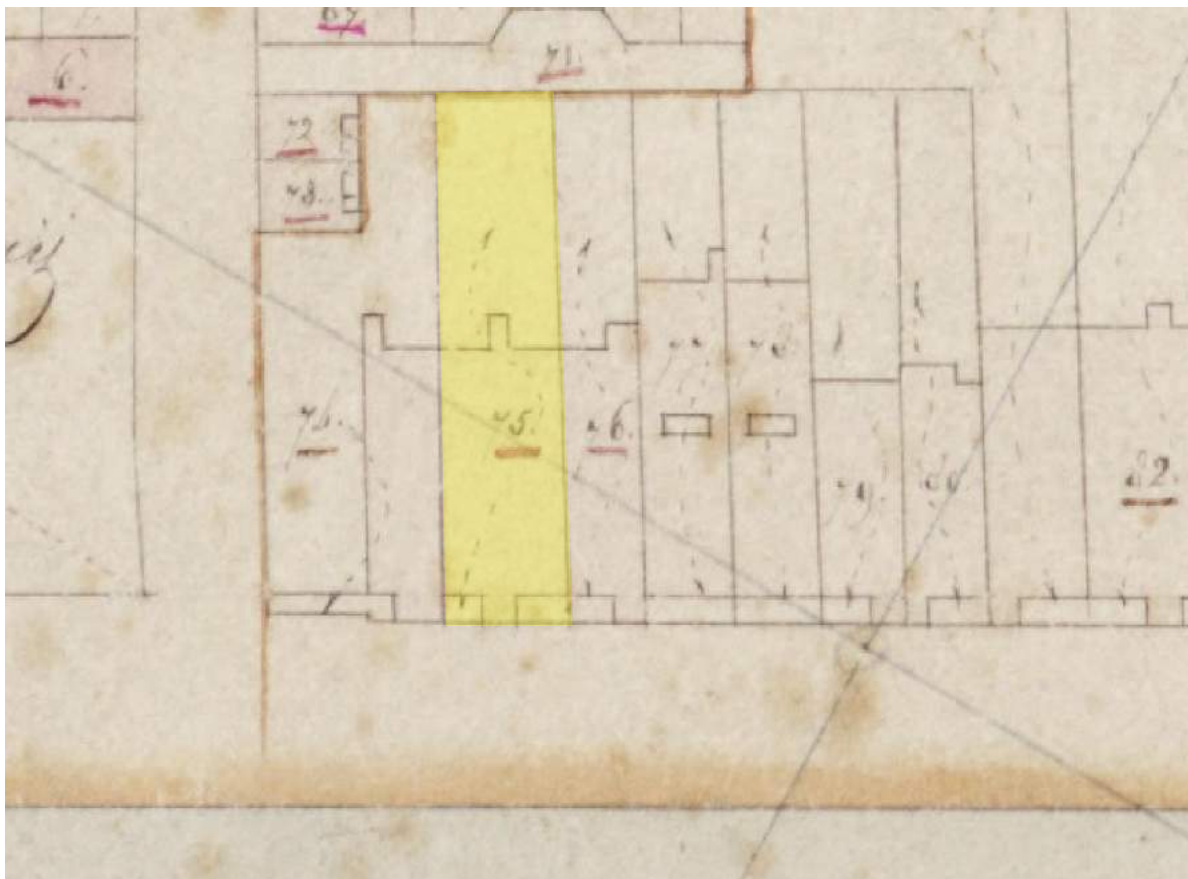
3.2 DE ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT 103

De geschiedenis van het pand Prinsegracht 103 is op basis van de kaarten uit de 18de eeuw (afbeelding 13 t/m 15) te herleiden tot een stichtingsdatum tussen 1717 en 1729. Het pand staat ingetekend op de vogelvluchtkaart van Saint Hilaire de Mallet uit 1754 (afbeelding 40). De tekening lijkt op basis van een vergelijking met foto's van de gevelwand daterend van net voor de sloop in 1992 een zeer betrouwbare weergave van de situatie in het midden van de 18de eeuw. De wisselende hoogte van de diverse panden, de gevelelementen, zoals omlijstingen van deuren en de aanwezigheid van stoepen en trappen incl. deuren onder de trap, staan allemaal op de kaart ingetekend. Prinsegracht 103 is volgens de vogelvluchtkaart onderdeel van een samenstel van drie panden met een spiegelbeeldige indeling en een gelijksoortige gevelopbouw, maar ieder met een eigen dak. Op deze architectuurhistorische kenmerken zal in hoofdstuk 4 nader worden ingegaan.

De eerste keer dat er met zekerheid iets over het eigendom van het pand is te zeggen, is op basis van de kadastrale minuut 1832 (afbeelding 41) en de bijbehorende kadastrale legger. Normaal gesproken zou dit een aanknopingspunt kunnen zijn voor verder onderzoek naar eerdere eigenaren. Echter is het onderzoek naar eigenaren vóór 1832 vastgelopen als gevolg van een gat van ca. 20 jaar tussen de registratie van de eigenaren in de kadastrale minuut uit 1832 en de periode daarvoor in de notariële archieven van de gemeente Den Haag, die slechts tot 1811 zijn bijgehouden. Er hebben zich in die 20 jaar mogelijk eigenaarswisselingen voorgedaan, want de eigenaar uit 1832 kan binnen verkoopakten uit de notariële archieven tot 1811 niet in relatie worden gebracht met het onderhavige pand aan de Prinsegracht. Het onderzoek naar het pand start daardoor pas in het tweede kwart van de 19de eeuw.

Afbeelding 40 – Detail van de vogelvluchtkaart van St. Hilaire de Mallet, 1754. Prinsegracht 103 is geel gemarkeerd in de kaart (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 41 – Detail van de kadastrale minuut 1832, 's-Gravenhage, Sectie L. Het perceel waarop Prinsegracht 279-283 is gebouwd, is geel gemarkeerd (bron: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

ONTWIKKELINGEN EN EIGENAREN IN DE 19DE EEUW

De kadastrale legger bij de minuut van 1832 noemt Lambertus Theodorus van Kleef als eigenaar van het pand Prinsegracht 103, het huidige 279-285.⁴¹ Van Kleef is winkelier van beroep en wonend aan de Loosduinsche brug. Uit een zoektocht naar de familie Van Kleef blijkt dat Lambertus Theodorus van Kleef de oprichter is van de Van Kleef stoomdistilleerderij voor jenever, bitterextracten en likeuren aan de Lange Beestenmarkt. In de slijterij die aan de fabriek was gebouwd, werden de producten verkocht. In het pand aan de Lange Beestenmarkt is sinds enkele jaren een museum gevestigd dat geheel gewijd is aan dit bedrijf.⁴² Lambertus van Kleef heeft een groot aantal onroerende zaken in zijn eigendom, waaronder huizen, stallen, boomgaarden, tuinen, een koepel, weilanden, watering en hakhoutbossen. Wanneer hij het pand Prinsegracht 103 weer doorverkoopt, blijkt niet uit de kadastrale gegevens. In dienstjaar 1866 staat er echter een andere eigenaar geregistreerd, de Haagse kunstschilder David Joseph Bles (afbeelding 42).⁴³ David Bles werd in 1821 in Den Haag geboren als zoon van een koopman. Hij bleek goed te zijn in tekenen en werd toegelaten tot de tekenacademie. Na zijn opleiding vertrok hij voor 2 jaar naar Parijs om in het Louvre de schilderkunst te bestuderen en op basis daarvan eigen werken te maken. In 1843 keert David terug naar Den Haag om zich er definitief te vestigen. Hij schildert met name genrestukken en historische afbeeldingen, maar ontwikkelt zich daarna naar de salonstukken. In de anekdotische schilderijen neemt hij zijn medemens op de hak door hun onvolkomenheden in beeld te brengen (afbeelding 43), maar ook meer serieuze onderwerpen werden door hem in aquarel, olieverf of pentekening in beeld gebracht. *De Ledige Stoel* is daarvan een voorbeeld (afbeelding 44). Zeker in de vroege jaren van zijn schilderscarrière werden zijn werken hoog gewaardeerd. Inmiddels hangt het in vele musea in Nederland en in Florence.⁴⁴ In 1866 is Bles verantwoordelijk voor een bijgebouw op het achtererf van het pand aan de Prinsegracht. Het bijgebouw beslaat ongeveer de helft van het achtererf en is door middel van een gang aan de zijde van Prinsegracht 105 verbonden met de hoofdbouw (afbeelding 45). De kans bestaat dat dit bijgebouw de functie van atelier had. Met zekerheid kan dat niet meer worden gezegd,

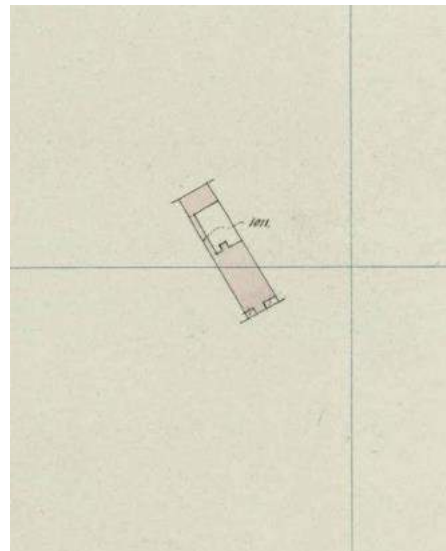

Afbeelding 42 (linksboven)- Portret van David Joseph Bles, ca. 1870-1875 door De Lavieter & Co (Collectie Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis).

Afbeelding 43 (rechtsboven)- De Onoplettende leraar, D. Bles ongedateerd (herkomst: Simonis & Buunk, Ede. D. Bles, olieverf op paneel 31,1 x 41,6/ licentie: Creative Commons Attribution 4.0 International)

Afbeelding 44 (linksonder)- De ledige stoel, D. Bles. Prent naar een schilderij van D. Bles, 1869 (Bron: Rijksmuseum.nl/ objectnummer RP-P-1914-4384).

Afbeelding 45 (rechtsonder)- Detail van de hulpkaart van het adres Prinsegracht 103, waarop de nieuwe uitbouw op het erf is ingetekend, 1866 (kadaster.nl, hulpkaart G VH08 L 68)

omdat er geen specifieke functieaanduiding is in de kadastrale legger. Tot een jaar na de bouw krijgt Bles vrijstelling van de belasting voor het betreffende bijgebouw. Vanaf dienstjaar 1867 gaat hij weer betalen voor de extra bebouwing op het perceel.⁴⁵ Deze vrijstelling was bedoeld om bebouwing en gebruik van percelen te stimuleren en was beschikbaar tussen 1811 en 1880.⁴⁶

Wanneer Bles het pand aan de Prinsegracht precies verlaat, wordt in het kadaster niet aangeduid. In 1882 is er sprake van een scheiding op het perceel. Dit betekent dat er sprake is van het beëindigen van gezamenlijk eigendom. De eigenaren ten tijde van deze scheiding zijn Michaël Hendrik Verhulst & consorten met een mede-eigenaarschap van Arnoldus van der Leeuw. Prinsegracht 103 zal dus al voor 1882 in eigendom zijn geweest van deze twee heren.

Verhulst is meester timmerman van beroep. Van Van der Leeuw is geen beroep genoemd. De scheiding heeft in dit geval betrekking op het afstoten van het eigendom door Arnoldus van der Leeuw. In een volgende akte uit dienstjaar 1885 staat hij namelijk niet meer geregistreerd als mede-eigenaar.⁴⁷ Verhulst bezit een groot aantal onroerende zaken, ca. 100 in totaal. Het gaat overwegend om huizen of huizen met erf. Op basis van de kadastrale nummering valt op dat het vaak hele rijen aansluitende huizen zijn, hele straten dus waarschijnlijk. Er kan dus wel gesproken worden van een welvarende timmerman. Over zijn leven is verder weinig bekend.

In 1896 doet Verhulst afstand van dit eigendom en wordt Prinsegracht 103 geveild (afbeelding 46).⁴⁸ De nieuwe koper is M. (Martinus) Zanen. Hij koopt het pand voor een bedrag van 7400 gulden. Uit een zoektocht in het archief van de gemeente Den Haag blijkt dat hij veel verschillende panden opkoopt en weer doorverkoopt. Hij is zelfs maar zo kort eigenaar dat zijn eigenaarschap van de Prinsegracht niet eens is geregistreerd in de kadastrale archieven. Nog geen maand na de aankoop op de veiling, verkoopt hij het pand weer door. Ook weer via een veiling. Deze keer wordt de eigenaar Pieter Ruitenbeek. Hij betaalt een bedrag van 7800 gulden (afbeelding 47). Het pand is in een maand tijd dus 400 gulden in waarde gestegen. Een goede winst voor Zanen.

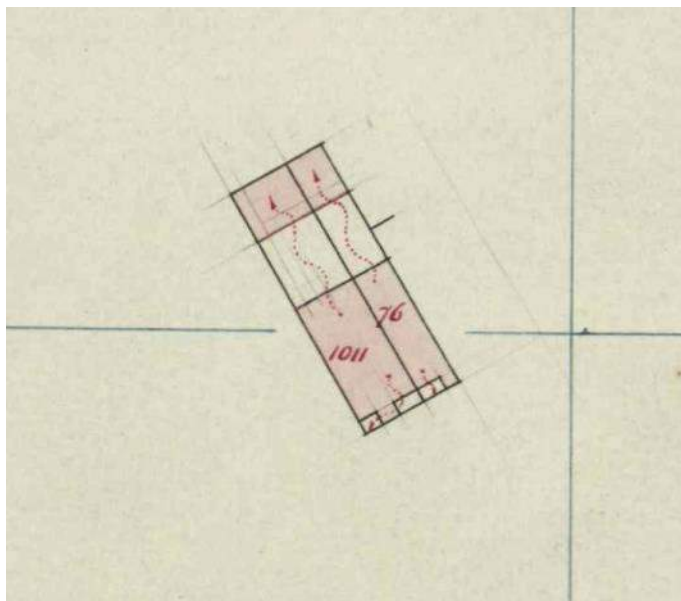
VERKOOPING VAN HUIZEN enz.	
In het Venduhuis der Notarissen.	
Veiling 27 April.	
Notarissen DIETZ en VERKOREN.	
Huis, Bilderdijkstr. 1g 1h.—pk. M. Zanen	f 8500
Notaris LEESBERG.	
Twee beneden- en bovenhuizen aan de	
Lage Nieuwstraat 5, 7 en 9, pk. L. v. Soest	
	- 5600
Notaris EIKENDAL.	
1. De Villa „Casa Cara“ aan den Scheve-	
ningschen weg 17b, pk. J. Schrijver....	- 45.100
2. Stal en Koetshuis, Badhuisstraat 102,	
pk. W. F. Hardenberg	- 18.700
Notarissen VAN ECK en WEVE.	
Huis, Laan v. Meerderv. 131, pk. H. J. Vos	- 14.800
Notaris C. E. P. PAUWELS.	
1. Huis, Van Speijkstraat 29, pk. W. J.	
Hardenberg.....	- 12.000
2. Huis, Prinsegracht 103, pk. M. Zanen	- 7400
3. Huis, Nieuwe Schoolstr. 8, pk. C. J. Streef	- 8050
Notarissen BODAN en VAN ROSSEM.	
Huis, Parkstraat 22, pk. M. v. Rossen Hoo-	
gendijk.....	- 27.000
Huis, Anna Paulownastraat 4, pk. M. Zanen	- 10.100

VERKOOPING VAN HUIZEN ENZ.	
Gunning 4 Mei.	
Notarissen Dietz en Verkoren.	
Huis, Bilderdijkstraat 1g-1h, M. Zanen	f 8500
Notaris LEESBERG.	
Twee beneden- en bovenhuizen, Lage	
Nieuwstraat 5, 7 en 9, L. van Soest qq.	
	f 5600
Notaris EIKENDAL.	
1. De villa „Casa Cara“, aan den Scheve-	
ningschen weg 17b, niet gegund voor	f 45125
2. Stal en koetshuis, Badhuisstraat 102,	
G. A. Schippers	f 16000
Notarissen van Eck en Weve.	
Huis, Laan van Meerdervoort 131, niet	
gegund voor	f 14800
Notaris Pauwels.	
1. Huis, van-Speijkstraat 29, niet ge-	
gund voor	f 12000
2. Huis, Prinsegracht 103, P. Ruitenbeek	f 7800
3. Huis, Nieuwe Schoolstraat 8, C. J. Strels	f 8050
Notarissen Bodaan en van Rossem.	
Huis, Parkstraat 22, pk. M. van Rossen	
Hoogendijk	f 27000
Huis, Anna-Paulownastraat 4, F. M.	
Christiaansche qq.	f 11100

Afbeelding 46- Bericht van verkoping van huizen uit *Het Vaderland*, 29 april 1896 (delpher.nl, geraadpleegd 13 juni 2023).

Afbeelding 47- Bericht van verkoping van huizen uit de *Haagsche Courant*, 6 mei 1896 (delpher.nl, geraadpleegd 13 juni 2023).

Pieter Ruitenbeek is kantoorbediende van beroep. Hij is in 1901 verantwoordelijk voor een aanpassing van het door Bles gebouwde bijgebouw.⁴⁹ Vanaf het moment dat deze wijziging in het kadaster wordt opgenomen, wordt er gesproken over een huis met werkplaats en erf. Uit een advertentie uit de *Haagsche Courant*, blijkt dat hij zelf niet gaat wonen aan de Prinsegracht. Hij verhuurt de verdiepingen

Afbeelding 48 (boven)- Kadastrale hulpplaats van de aanpassing van het bijgebouw naar de werkplaats (kadastrer.nl, hulpplaats GVH08 L 668)
 Afbeelding 49 (midden)- Verhuuradvertentie voor Prinsegracht 103 uit de *Haagsche Courant* van 9 mei 1899 (delpher.nl, geraadpleegd 13 juni 2023).

Afbeelding 50 (onder)- Verhuuradvertentie uit *De Nieuwe Courant*. d.d. 23 januari 1904 (delpher.nl, geraadpleegd 13 juni 2023).
 Afbeelding 51 (geheel onder)- Verhuuradvertentie uit *De Nieuwe Courant*. d.d. 27/28 juni 1897 (delpher.nl, geraadpleegd 13 juni 2023).

Nederlander 16 juli) blijkt dat de familie Ruitenbeek Prinsegracht 103, ondanks dat deze op dat moment verhuurd is aan verschillende huurders, eigenlijk wil verkopen. Het pand wordt toch ter veiling aangeboden. De verkoop vindt uiteindelijk niet buiten de familie plaats. De nieuwe eigenaar wordt namelijk Willem Frederik Wigleven, de echtgenoot van Jacoba Lisetta Ruitenbeek.⁵² Hij is dan

afzonderlijk en slechts voor enkele maanden (afbeelding 49, 50 en 451). In 1899 is hij zelfs met spoed op zoek naar een nieuwe huurder voor de periode van 2 maanden. Het lijkt een Airbnb avant la lettre.

In 1907 en 1910 vindt er respectievelijk een 'gedeeltelijke vernieuwing' en een 'slooping' plaats. Wat er dan precies gebeurt aan welk gebouw (hoofd- of bijgebouw), wordt uit het kadastrale archief niet duidelijk. Daarentegen biedt een opmerking uit het panddossier uit 1978 van de afdeling monumentenzorg van de gemeente Den Haag wel meer inzicht in de verbouwing.⁵⁰ Er staat namelijk in genoteerd dat de kap van Prinsegracht 103 uit de 20ste eeuw dateert. Het is dus goed mogelijk dat de gedeeltelijke vernieuwing de vernieuwing van de kap betreft. Daarnaast is er een kadastrale hulpplaats beschikbaar die meer inzicht geeft in de sloop. De werkplaats wordt in 1910 sterk verkleind, terwijl deze nog niet zo oud lijkt te zijn (afbeelding 52).

Pieter Ruitenbeek overlijdt in 1925. Daarna blijft het eigendom binnen de familie. Er is dan een hele reeks eigenaren, die allemaal een aandeel hebben. Geertje de Groot, weduwe van Pieter Ruitenbeek, is hoofdeigenaar. Daarnaast hebben de kinderen, Albertus Pieter Ruitenbeek (ambtenaar gemeentelijk energiebedrijf), Helena Bertha Jacoba Ruitenbeek, Jacoba Lisetta Ruitenbeek (echtgenoot van Willem Frederik Wigleven, elektricien) en Gerard Arie Anton Ruitenbeek (timmerman), allemaal een aandeel.⁵¹ Maar na het overlijden van Pieter Ruitenbeek probeert de familie het pand ook af te stoten uit het bezit. Uit verschillende advertenties in kranten uit de zomer van 1928 (*De Haagsche Courant* 14 juli en 4 augustus en *De*

nog steeds elektricien van beroep, maar tevens winkelier. Volgens de bewonerskaarten van de gemeente Den Haag⁵³, gaat het echtpaar zelf in 1935 ook enige tijd op het adres wonen. In deze periode woont ook Gerard Ruitenbeek op de Prinsegracht 103.

Na het overlijden van Willem Frederik, wordt zijn weduwe samen met haar kinderen en broer eigenaar van het pand. Het gebouw wordt overwegend verhuurd aan vreemden.

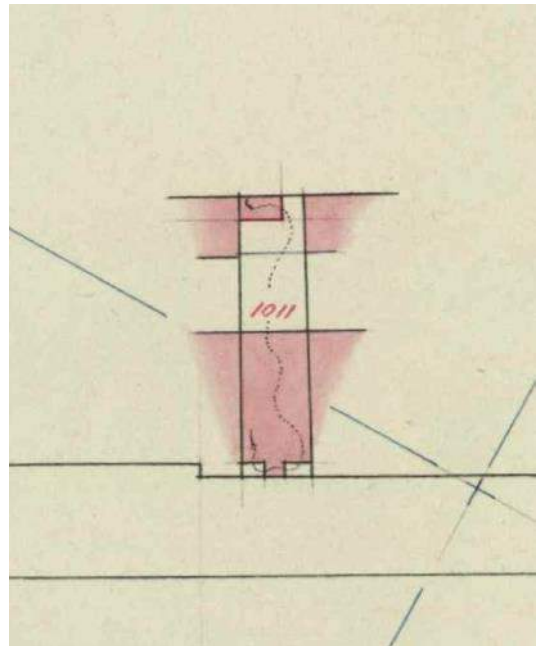
In 1929 wordt het bijgebouw wederom gewijzigd. Omdat er geen kadastrale hulpkaart aanwezig is in het archief, is niet duidelijk wat hier precies gebeurt. Uit een advertentie in de Haagsche Courant van 18 januari 1942 blijkt dat G. Ruitenbeek een timmerwerkplaats heeft aan de Prinsegracht 103 (afbeelding 54). Acht jaar later, op 28 maart 1950, vraagt Gerard Ruitenbeek een hinderwetvergunning aan voor de plaatsing van een electromotor met een vermogen van 1 pk voor het aandrijven van een cirkelzaagmachine in de werkplaats.⁵⁴

Overigens is het opvallend dat in de periode 1891 tot en met 1966 de familie Ruitenbeek-Wigleven ook eigenaar is van Prinsegracht 105 en 107-109.

In 1978 wordt de gemeente Den Haag benaderd door een makelaarskantoor dat optreedt namens de eigenaresse van de Prinsegracht 103, Jacoba Lisetta Wigleven, met de vraag of de gemeente het pand wil kopen. Wed. Wigleven woont zelf op dat moment nog in het pand. De gemeente is van mening dat de vraagprijs van fl. 390.000,- vanwege het achterstallige onderhoud erg hoog is, zelfs als de eigenaresse vertrokken zou zijn.⁵⁵ Uiteindelijk wordt het pand in 1979 verkocht. De nieuwe eigenaar is dan niet de gemeente Den Haag, maar Mr Josephus Petrus Hendrikus Thissen, referendaris van beroep. Thissen woont in het Van Stolkpark in Den Haag en is ook niet voornemens om er op dat moment zelf te gaan wonen.⁵⁶ Het pand is er dan relatief slecht aan toe. Uit een wethoudersbrief aan het College, d.d. 31 juli 1978, is bekend dat de achtergevel vervangen moet worden en ook de voorgevel achterstallig onderhoud kent. Het pand is dan verhuurd en

Afbeelding 54- Advertentie voor een timmerman in de Haagsche Courant van 18 januari 1942 (delpher.nl, geraadpleegd 20 april 2023).

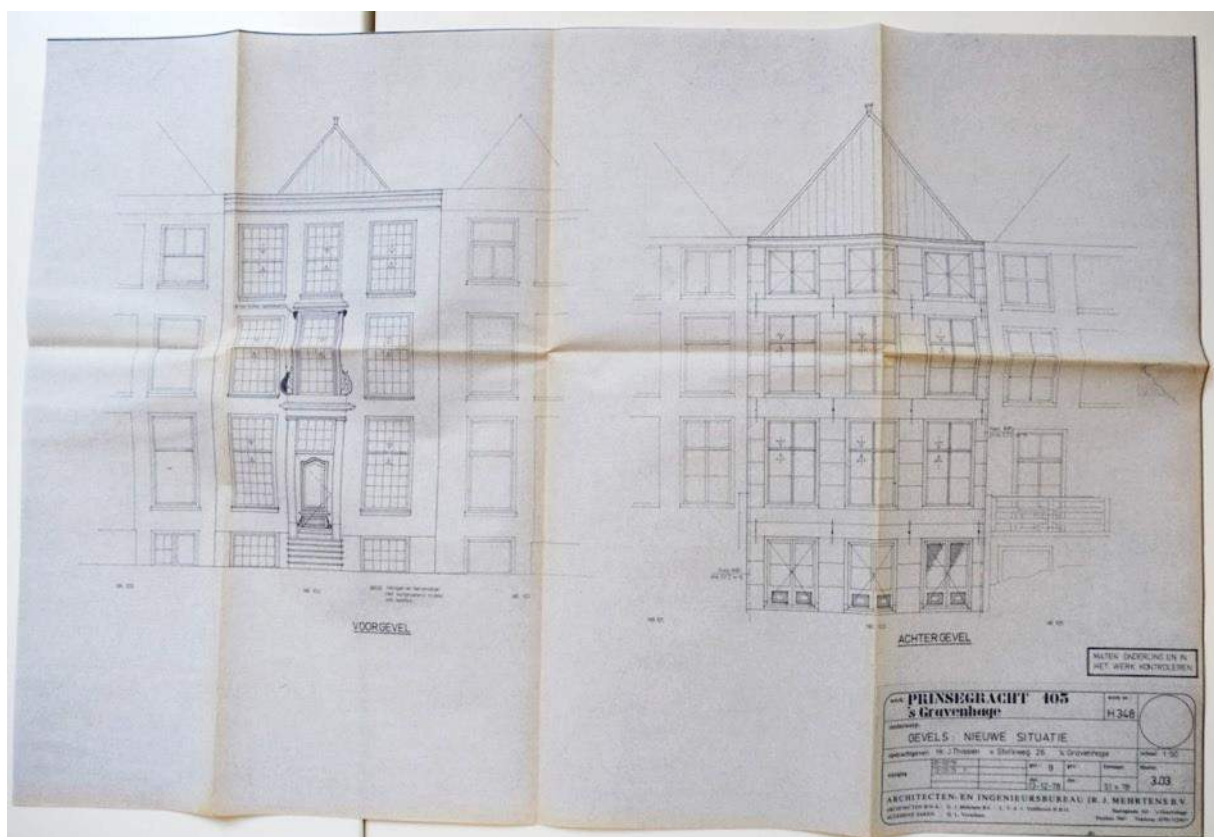
ZOEKT U
 een timmerman? G. RUITENBEEK,
 Prinsegracht 103, Telefoon 334824

Afbeelding 52 (boven)- Kadastrale hulpkaart van de gedeeltelijke sloping van het bijgebouw op het achtererf (kadaster.nl, hulpkaart GVH08 L 1011). Afbeelding 53 (onder)- Advertentie uit de Haagsche Courant van 14 juli 1928 waarin de openbare verkoop van het pand Prinsegracht 103 wordt aangekondigd (delpher.nl, geraadpleegd 12 juni 2023).

Notaris W. J. JALINK
 te 's-Gravenhage zal
 op **DINSDAGEN 7 en**
14 AUGUSTUS 1928
 in het Venduhuis der
 Notarissen, Nobelstr.
 5 nam. na 2 uur veilen en gun-
 den:
 Een **HEERENHUIS** met erf en
 tuin,
PRINSEGRACHT 103
 te 's-Gravenhage, Sectie L. No.
 1011 groot 2 A. 23 c.A.; bevattende
 18 kamers, 3 keukens en 1 zolder,
 en voorz. van electr. licht, gas- en
 waterl. Verhuurd: het sous-terrain
 h. d. m. voor f 18.— p. m.; de bel-
 étage tot 15 Maart 1929 voor
 f 480.— p. j.; de 1e étage tot 1
 April 1929 voor f 480.— p. jaar;
 de 2e étage is onverhuurd.
 Lasten f 79.25 Aanv. bij de bet.
 der koopp. op 1 October 1928. Bez.
 Maand. en Donderd. van 2—4 uur.
 Nadere inl. bij Nots. JALINK, de
 Boyterstraat 59. 113

onderverhuurd.⁵⁷ Deze nieuwe eigenaar heeft het beste voor met het gebouw. Hij neemt de architect J. Mehrtens in de arm om een voorstel te maken voor de restauratie van dit voormalige grachtenpand (afbeelding 55). Waarschijnlijk werd er al langer met de familie Wiglevén over de koop gesproken, want de verkoopdatum ligt na de datum waarop de gemeente namens de heer Thissen de tekeningen voor de restauratie toestuurt aan de toenmalige Rijksdienst voor Monumentenzorg.⁵⁸ Een jaar later wordt de bouwvergunning voor de restauratie verleend. De gemeente spreekt dan de hoop uit dat dit de start is van een bredere ontwikkeling door o.a. het ziekenhuis aan het Westeinde, die een groot deel van de panden aan de Prinsegracht 97 tot en met 109 in eigendom heeft. Op basis van de bouwvergunning wordt er ook een verzoek ingediend bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg en Gedeputeerde Staten voor een subsidie voor de restauratie.⁵⁹ Waar het daarna misgaat, wordt uit het archief niet duidelijk. Dhr. Thissen verkoopt het pand in ieder geval door aan Bohemen Bouwbureau BV te Voorburg. In 1983 meldt de provincie in een brief dat zij ervanuit gaat dat het subsidieverzoek uit 79 kan worden ingetrokken, omdat er sindsdien niets meer van de rijksdienst of de eigenaar is vernomen.⁶⁰

Afbeelding 55- Restauratietekening van architect J. Mehrtens voor Prinsegracht 103, 13-12-1978 (GADH 0828-01 inventarisnummer 10480).

Hoe en wanneer Prinsegracht 103 exact in handen is gekomen van Stadsherstel is noch uit het gemeentearchief Den Haag noch uit het archief van Stadsherstel naar boven gekomen. In ieder geval was Stadsherstel, net als Mr Thissen, voornemens het pand te restaureren. Zoals onder de algemene beschrijving van de panden Prinsegracht 271 – 297 (paragraaf 3.1) is beschreven, is het, door achterstalling onderhoud in de laatste decennia en het noodlottige ongeval vlak na de start van de restauratie, daar nooit van gekomen.

3.3 AMBACHTSLIEDEN, WINKELIERS EN HUURDERS

Prinsegracht 103 werd door mensen uit verschillende sociaalmaatschappelijke lagen bewoond. De meeste eigenaren woonden echter niet zelf in het pand. Vermoedelijk woonde David Bles wel op de Prinsegracht, omdat er slechts een eigendom geregistreerd staat in het kadaster op zijn naam op het

moment dat hij eigenaar is van de Prinsegracht 103 en hij ook vanaf 1843 in Den Haag heeft gewoond. Van Gerard Ruitenbeek is ook met zekerheid vast te stellen dat hij er gewoond heeft, maar verder lijkt Prinsegracht 103 vooral aan derden verhuurd te zijn geweest. De bewonerskaarten van de gemeente Den Haag noemen in de periode 1895-1949 onder andere de op dat moment voormalige eigenaresse van Prinsegracht 101, Hendrika Gräffé (geregistreerd juni 1910).

Ondanks dat er sprake is van een voornaam pand, wat dito huurders zal hebben aangetrokken, is er slechts tot 1903 af en toe dienstpersoneel in huis bij huurders. Waarschijnlijk heeft dit te maken met het feit dat er geen eigenaren in het pand wonen, maar huurders met beperktere ruimte voor extra mensen naast het gezin of de alleenstaande dame of heer en de beperkte tijd dat ze op zo'n locatie woonden. De Haagsche Courant laat wel een advertentie zien uit 1899, waarin mevrouw Havelaar om een kindermisje met naaikwaliteiten vraagt. De bewonerskaart laat zien dat ze uiteindelijk wel een kindermisje heeft gevonden, want J.G. Hoofdsma staat als dienstpersoneel geregistreerd vanaf juni 1901.

Afbeelding 56 (boven)- Advertentie voor dienstpersoneel aan de Prinsegracht 103 in *Het nieuws van den dag, kleine courant*, 9 oktober 1899 (delpher.nl, geraadpleegd 16 juni 2023).

Afbeelding 57 (onder) – Advertentie uit de Haagsche Courant, d.d. 2 juli 1930 voor een schilder die aan de Prinsegracht woont (delpher.nl, geraadpleegd 16 juni 2023).

aan de bouw gerelateerd) en winkeliers zijn, die een of meerdere woningen kopen als investering. Kooplieden zouden investeren in hun eigen bedrijf en de rijkere zouden vooral kiezen voor bijvoorbeeld veilige staatsobligaties.⁶² Hoewel het niet eerder is onderzocht, lijkt het in het Haagse, in ieder geval voor Prinsegracht 103 aan te sluiten op de Amsterdamse situatie.

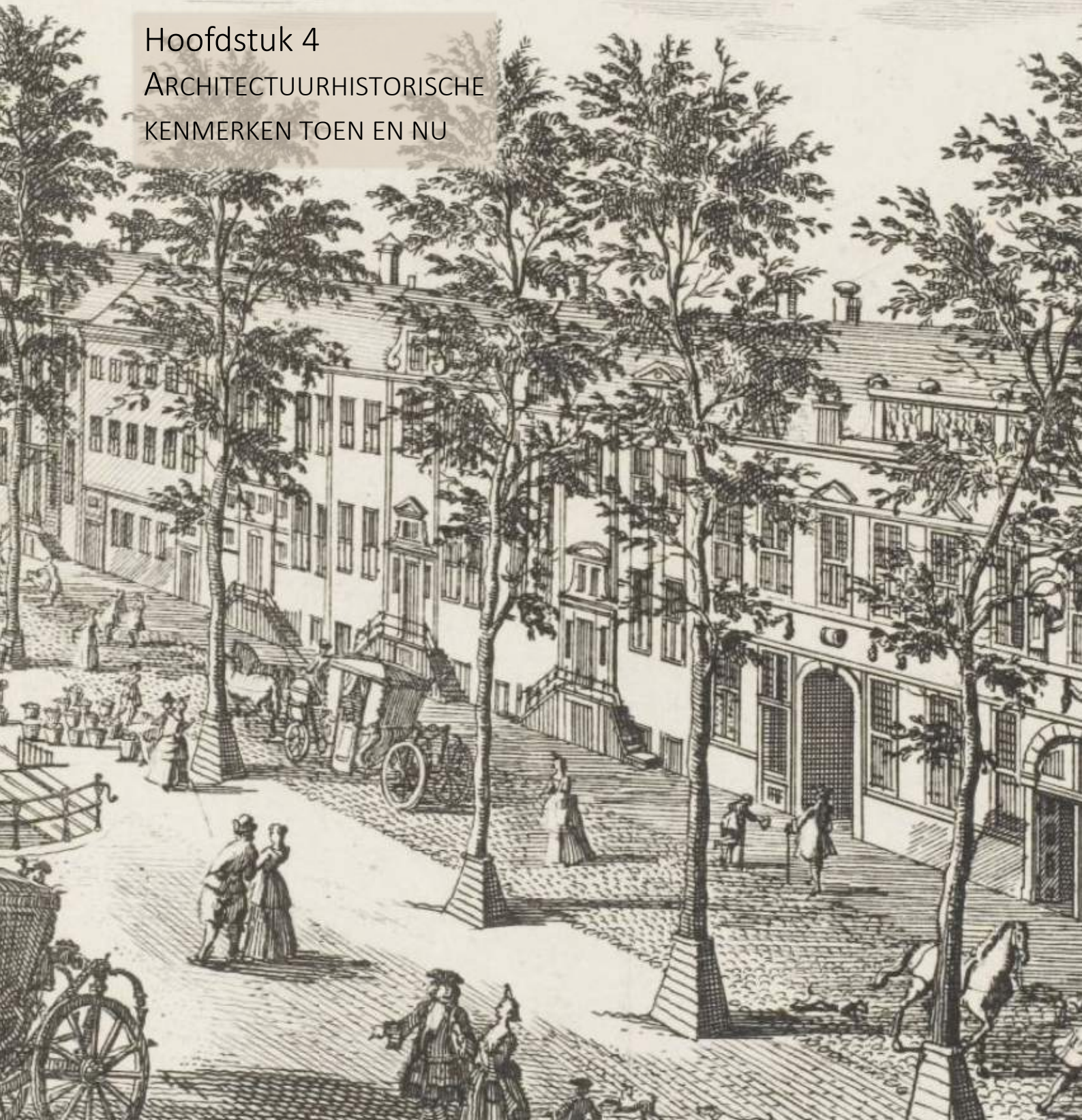
Prinsegracht 103 werd per etage verhuurd. De huurders van het pand waren vaak weduwen of ook ambachtslieden (afbeelding 57). De doorloopsnelheid van huurders was erg hoog. Sommige woonden er enkele weken, andere jaren. Waarom dit zo was, is niet bekend. Het is een fenomeen dat op basis van bewonerskaarten ook terug is te zien bij andere panden aan de Prinsegracht.

Het eigendom van Prinsegracht 103 was vooral in handen van ambachtslieden en winkeliers. Het voorname voormalige herenhuis aan de gracht, was daarmee vooral een beleggingsobject voor deze groep eigenaren. De aankoop door M. Zanen, die het binnen een maand met winst doorverkocht, duidt hier ook op. Het waren niet geheel onbemiddelde eigenaren, want vaak hadden ze meerdere panden in eigendom. Het investeren in vastgoed was, in een tijd waarin er nog geen sociale voorzieningen waren, een veilige keuze om een goede financiële toekomst op te bouwen. Het rendement kon ingezet worden voor ongehuwde dochters, zonen die het bedrijf niet erfden, pensioen en arbeidsongeschiktheid. Het investeren in vastgoed bood op de lange en korte termijn zekerheid, zowel vanuit de winst bij verkoop als vanwege het rendement door de huurinkomsten.⁶¹ Het was dus vooral een middel om financiële problemen in de toekomst te voorkomen.

Uit onderzoek in Amsterdam over de verhuur van woningen in de 19de eeuw en rond 1900, blijkt dat het vooral de groep ambachtslieden (vaak

Hoofdstuk 4

ARCHITECTUURHISTORISCHE KENMERKEN TOEN EN NU

HOOFDSTUK 4 ARCHITECTUURHISTORISCHE KENMERKEN TOEN EN NU

4.1 ARCHITECTONISCHE KENMERKEN NOORDZIJDE PRINSEGRACHT

De bouw van de woningen aan de noordzijde van de Prinsegracht heeft grotendeels plaatsgevonden tussen het midden van de 17de en het midden van de 18de eeuw. Zoals ook al genoemd bij de ontwikkeling van de Prinsegracht (hoofdstuk 1.2) werden er door de magistraat strenge regels meegegeven ten aanzien van breedte, hoogte en positionering van de bebouwing aan de Prinsegracht. Dat heeft ertoe geleid dat het eerste deel van de gevelwand aan de noordzijde van de Prinsegracht, grofweg tussen Grote Markt richting het westen tot de Lange Lombardstraat, achter de lange rij iepen en linden werd bebouwd met overwegend voorname, brede patriciërshuizen. Naar het westen toe neemt de variëteit in breedte toe. Voor de meeste woningen aan de noordzijde van de Prinsegracht zijn in veel gevallen hardstenen stoepen met een bordestrap naar het woonhuis aangelegd. De woonruimten lagen boven straat- en voormalig kadeniveau (beletage). Onder de buitentrapp naar de beletage was een ingang te vinden naar de keukens, provisiekamers en voorraad- en wijnkelders (afbeelding 58). De panden uit de 19de eeuw kennen deze gevelopbouw meestal niet. Daar ligt de entree in de meeste gevallen op maaiveldniveau.

Het tijdsverloop van de ontwikkeling van de bebouwing aan de noordzijde van de Prinsegracht is ook te zien in de architectonische bouwstijlen die er waar te nemen zijn. Aan het begin van de Prinsegracht start de bebouwing in Hollands Classicistische bouwstijl en naarmate de bebouwing naar het westen toe doorloopt, komen hier ook Lodewijkstijlen bij, met name Lodewijk XIV, symmetrisch en zwaarder van karakter dan de latere Lodewijkstijlen. Het hofje van Nieuwkoop vormt hier een uitzondering op doordat dit hofje lange tijd solitair langs de Prinsegracht heeft gestaan en de open ruimte eromheen later is volgebouwd. Daarnaast is de ontwikkeling van de Prinsegracht na bebouwing van het meest westelijk gelegen perceel niet gestopt. Door de eeuwen heen hebben er perceelsgewijs ontwikkelingen plaatsgevonden, waardoor de architectonische tijdlijn niet geheel chronologisch oploopt, maar er op verschillende plekken jongere panden naast oudere buurpanden staan.

4.2 ARCHITECTONISCHE KENMERKEN PRINSEGRACHT 103 TOEN

EXTERIEUR

Op basis van historische kaartbeelden is de datering van het pand Prinsegracht 103 te plaatsen tussen 1717 en 1729. Om meer inzicht te krijgen in het historische beeld van Prinsegracht 103 is de kaart van St. Hilaire de Mallet uit 1754 (afbeelding 40 en detail 59) een goed handvat. Hierop is te zien dat het pand, voorheen Prinsegracht 103, een architectonische eenheid vormde met de aan de linker- en rechterzijde ervan gelegen panden, Prinsegracht 101) en Prinsegracht 105. Deze laatste twee panden zijn spiegelbeeldig aan elkaar. Prinsegracht 103 vormt de spiegelas. Het pand had een symmetrische opbouw met een rijk geornamenteerde middenas in de gevel. Het is ook een vensteras breder dan de twee flankerende panden. Alle drie de panden hebben een stoep met een links of rechts uit het midden geplaatste bordestrap naar de beletage. De bordestrap van Prinsegracht 103 lag centraal in de gevel. De panden hadden allen een versierde kroonlijst. Hoe de versiering eruitzag is op basis van de historische afbeelding (afbeelding 59) niet met zekerheid te zeggen. Wel is duidelijk dat de vroeg 20ste-

Afbeelding 59 – detail van de vogelvluchtk kaart van St. Hilaire de Mallet uit 1754 (Collectie gemeentearchief Den Haag)

eeuwse foto's die versiering niet meer tonen (afbeelding 61 en 62). Op de vogelvluchtk kaart is ook te zien dat er geen sprake is van een groot zeven-assig pand, maar dat de panden allen hun eigen kap hadden en er sprake leek te zijn van een bouwnaad tussen de afzonderlijke panden.

De duidelijke symmetrie van de panden zou, indien er sprake van een middeleeuwse voorganger zou kunnen zijn, doen vermoeden dat de drie afzonderlijke panden op een later tijdstip in de geschiedenis zijn samengevoegd tot één pand. Op basis van de historische kaartbeelden is echter bekend dat er geen sprake kan zijn van voorganger van voor 1717.

Welke achtergrond de architectonische samenhang van de drie panden dan wel heeft, daar kan alleen maar naar gegist worden. De eigenaar van het pand ten tijde van de stichting is, zoals beschrijven in hoofdstuk 3, uit het onderzoek niet naar voren gekomen. Dat vertelt ons dus niets over de samenhang van de panden. Vermoedelijk zijn de drie percelen gelijktijdig gekocht of was het een groot perceel, waarop door één (nieuwe) eigenaar drie panden zijn gebouwd. Daarbij kunnen persoonlijke smaak of gemeentelijke regels ten aanzien van de bouw, e.d. een rol hebben gespeeld. Het idee van één stichter voor de drie panden, die een voornaam maar wel in delen te verkopen pand wilde realiseren, is het meest aannemelijk. Het zou in dat geval gaan om speculatiebouw, waarbij niet (geheel) voor eigen gebruik werd gebouwd maar juist voor de verkoop.

Qua breedte en architectonische voornaamheid pasten de drie panden samen in de traditie van de panden aan het begin van de Prinsegracht, tussen de Grote Markt en de tegenwoordige Jan Hendrikstraat. Ook de aan de noordzijde veelvuldig voorkomende souterrains en via buitentrappen te bereiken beletages zijn terug te zien in het samenstel van de drie panden. Als zelfstandig pand, paste de Prinsegracht 103 ook binnen het straatbeeld aan de Prinsegracht. De voorname gevel en rijke ornamentiek stralen de allure van een patriciërsgracht uit.

Afbeelding 60- Voorgevel van Prinsegracht 103. Foto Van Ojen, ca. 1943 (Collectie Gemeentearchief Den Haag).

Het beeld op de vogelvluchtk kaart van St. Hilaire de Mallet laat, net als de toestand voor de sloop, een bebouwing in Lodewijk XIV-stijl zien. Deze bouwstijl, die op de oudheid was geïnspireerd, had vaak een zwaar en symmetrisch karakter. De ornamentiek kwam tot uiting in symmetrische krullen, palmetten, voluten, vazen, kariatiden, putti en loofwerk. Er zijn in Nederland hele rijke voorbeelden van deze architectuur bekend en minder rijke voorbeelden, waarvan Prinsegracht 103 een rijker voorbeeld is. Voor de sloop was ornamentiek beperkt tot de centraal in de gevel gelegen deuromlijsting met hoofdgestel op de beletage en de voluten van loofwerk aan weerszijden van het schuifraam daarboven op de tweede bouwlaag. Boven datzelfde raam was een sober ornament aanwezig dat een verbindend element vormde tussen het betreffende raam en het erboven gelegen raam.

In de gehele gevel waren de schuiframen aan het begin van de 20ste eeuw aangepast. Er was geen roedenverdeling meer aanwezig en in de bovenlichten van de ramen in de bouwlagen boven de beletages was 20ste-eeuws glas-in-lood

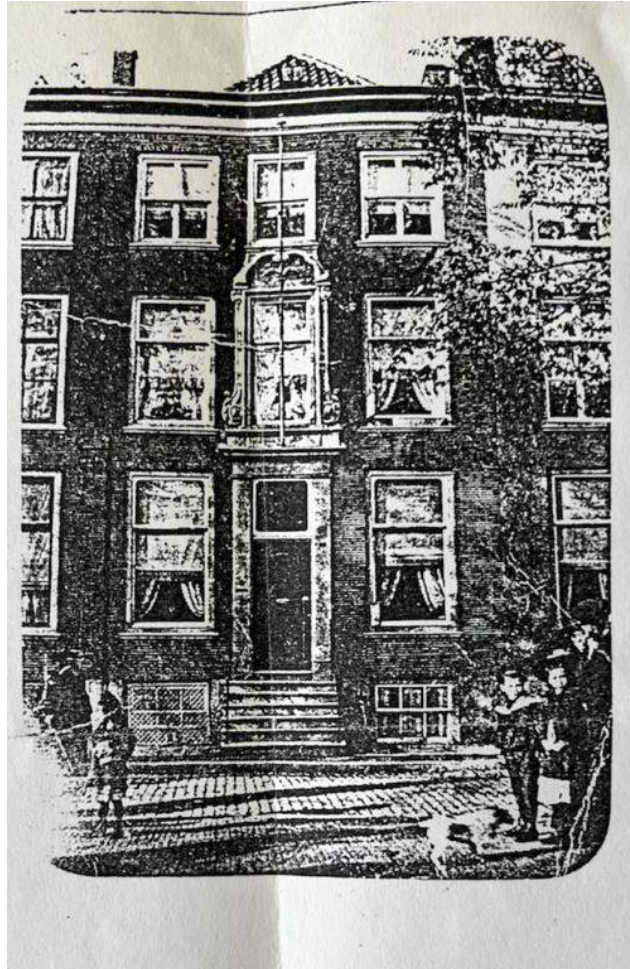
aanwezig met een figuratief medaillon. Alleen het kozijn rechts van de voordeur op de beletage heeft in het bovenlicht nog een verticale roede die verwijst naar een zesruits roedenverdeling. De afgeronde hoeken van dit bovenlicht en die van de andere ramen op de beletage verwijzen naar het eclecticisme uit de tweede helft van de 19de eeuw. In die tijd zijn de kozijnen dus een keer vervangen, of in ieder geval de bovenlichten. Oorspronkelijk zullen de schuiframen zijn uitgevoerd met een groter aantal

ruitjes in de roedenverdeling. Afhankelijk van de positie in de gevel en de omvang van het raam zullen de schuiframen tussen de 16 en 35 ruitjes hebben gehad.

Maar er heeft nog een andere opvallende verbouwing plaatsgevonden, die op het eerste gezicht niet direct herkenbaar is. Deze heeft betrekking op de derde bouwlaag. Op de kaart van Saint Hilaire de Mallet (afbeelding 59) is te zien dat de onderdorpel van de ramen op de derde bouwlaag, de verdieping onder de kap, allemaal op gelijke hoogte zijn gepositioneerd en dat het verbindende element in het centrale geveldeel tussen het kozijn op de tweede en derde bouwlaag hoger is en rijker geornamenteerd. Voor de sloop waren de kozijnen van de derde bouwlaag een kopie van de kozijnen op de tweede bouwlaag, met een bijna gelijke hoogte. Historische afbeeldingen zullen dus inzichtelijk moeten maken of en wanneer deze situatie is ontstaan.

Afbeelding 61 (links)- Prinsegracht 103 en 101, ca. 1900. Postkaart door N.J. Boon, Amsterdam (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 62 (rechts)- Fotokopie van een historische foto van Prinsegracht 107-109, datering ca. 1900 – 1920 (bron: archief Stadsherstel Den Haag en Omgeving NV).

Er zijn twee foto's bekend die rond 1900 zijn gemaakt en die meer vertellen over de oorspronkelijke indeling. De eerste is een postkaart en de tweede een slechte fotokopie⁶³ van een historische foto. Op de beide afbeeldingen (61 en 62) is duidelijk te zien dat in de oorspronkelijke situatie de kozijnen van de derde bouwlaag gelijklieden met de kozijnen van de flankerende panden. Het waren, op het moment dat de foto's zijn gemaakt, vierruits schuiframen. Ook is op deze afbeeldingen het verbindende ornament van het centrale geveldeel beter zichtbaar. Hoewel de afbeeldingen niet een heel gedetailleerd beeld geven van het ornament is wel te zien dat het aan de bovenzijde is voorzien van twee bogen, die elkaar geheel symmetrisch in het centrum weer raken. Onder bogen is aanvullende ornamentiek te zien, die niet goed herleidbaar is.

De opvolgende afbeelding van Prinsegracht 103 dateert uit 1933 (afbeelding 63). Wat opvalt aan deze afbeelding is dat de kozijnen op de bovenste bouwlaag deels zijn vervangen. De twee buitenste kozijnen zijn inmiddels vervangen door grotere exemplaren, waarvan de onderdorpel lager in de gevel is geplaatst. Het middelste kozijn is nog het oorspronkelijke, waardoor ook het oorspronkelijke ornament nog aanwezig is. Uit deze afbeelding blijkt dus dat de aanpassing niet in een keer is uitgevoerd, maar in verschillende stappen. Gezien de datering van de verschillende afbeeldingen aan het begin van de 20ste eeuw en de wetenschap dat er in 1907 een gedeeltelijke vernieuwing heeft plaatsgevonden (Hoofdstuk 3.2), waarbij vermoedelijk de kap werd vernieuwd, is het aannemelijk dat deze eerste aanpassing van de derde bouwlaag ook uit die periode dateert.

De foto uit 1943 (afbeelding 60) laat zien dat de aanpassing dan verder is doorgevoerd en dan ook het middelste kozijn (zo goed als) even groot is als de andere twee flankerende kozijnen. Zo zijn de kozijnen op de bovenste verdieping, dus in fases vergroot tot de toestand van direct voor sloop van het pand.

Afbeelding 63 – Prinsegracht ter hoogte van nr. 103 en 101 (beide geheel links op de foto). Vervaardiger Jan Woerlee, 1933 (Collectie gemeentearchief Den Haag). In geel is de ligging van de onderdorpels in de gevel i.r.t. het buurpand Prinsegracht 101 in beeld gebracht. De gele pijl wijst de aanwezigheid van het oorspronkelijke ornament aan.

INTERIEUR

Over wat zich in het interieur bevond, is niet veel bekend. Bouwhistorisch onderzoek stond aan het begin van de jaren 90 nog in de kinderschoenen. Het uitvoeren van een onderzoek was niet vanzelfsprekend, waardoor ook hier voorafgaand aan de restauratie geen bouwhistorisch onderzoek is uitgevoerd. Door een beknopte beschrijving uit het panddossier in het archief van de gemeente Den Haag is wel iets te zeggen over het interieur in de jaren 70 van de 20ste eeuw.

In de hal was een trap met balusters aanwezig uit de 18de eeuw. In diezelfde hal lagen plavuizen en was een marmeren fonteintje aangebracht. De deuren in het gehele huis waren voorzien van rechthoekige panelen en dateerden vermoedelijk uit de 18de of begin 19de eeuw. Op de eerste bouwlaag (beletage) waren de plafonds voorzien van eenvoudig stucwerk met gietwerk uit het derde kwart van de 19de eeuw. De achterkamer had een empireplafond met hoekversieringen. Ook was er een schouw met een boezem die was versierd met een eierlijst. Op de tweede bouwlaag worden alleen de eenvoudige stucplafonds uit de derde kwart van de 19de eeuw genoemd. De derde bouwlaag was helemaal sober, want daar wordt gemeld dat de kamers geen opmerkelijke decoratie bevatten.⁶⁴ De afwerking van het interieur sluit aan bij bouwperiode van de kozijnen op de beletage, die door hun kenmerkende ronding van de bovenlichten ook uit het derde kwart van de 19de eeuw dateren. Er heeft in die periode dus duidelijk een modernisering van het interieur en exterieur plaatsgevonden.

Afbeelding 64 (linksboven) – Entree met bordestrap van Prinsegracht 279-283. Foto auteur, mei 2023.

Afbeelding 65 (rechtsboven) – Prinsegracht 279-283. Foto auteur, mei 2023.

4.3 ARCHITECTONISCHE KENMERKEN PRINSEGRACHT 271-275 NU

Na het instorten van de panden bij aanvang van de restauratie is besloten de panden te reconstrueren. Het pand heeft zijn stoep en centrale bordestrap behouden. De omliggende entreedeur van de beletage wordt geflankeerd door schuiframen en op de tweede bouwlaag zijn drie schuiframen te zien. De derde bouwlaag heeft drie vierruits schuiframen. Het pand heeft daarnaast ook weer een eigen zadeldak. Hiermee heeft het pand zijn belangrijkste uiterlijke kenmerken behouden. Maar er zijn in de reconstructie ook aanpassingen gemaakt.

Ten eerste is de entree naar het souterrain, die zich onder de bordestrap bevond, niet teruggebracht (afbeelding 66).

Ten tweede is de 18de-eeuwse kozijnopbouw, met vierkante in plaats van staande ramen, teruggebracht op de derde bouwlaag. Het kozijnbeeld van de beletage wijkt ook af van de toestand van vlak voor de sloop. Er is gekozen voor een kozijntype uit het tweede kwart van de 19de eeuw met een zesruits roedenverdeling en niet voor de eclectische kozijnen met afgeronde hoeken. Er is dus gekozen om de 18de-eeuwse situatie zoveel mogelijk na te bootsen, met enkele aanpassingen daarop.

De reconstructie van de vierruits schuiframen hebben als gevolg dat het verdwenen verbindende element ook teruggebracht moest worden om het Lodewijk XIV-stijl van de gevel in stand te houden. Echter is door het ontbreken van een duidelijk beeld van het verbindende ornament tussen de tweede en derde bouwlaag opnieuw een interpretatie van een situatie ontstaan, die qua detaillering toch ver af lijkt te staan van de oorspronkelijke situatie (afbeelding 68 en 69). En dat geldt eigenlijk voor de gehele centraal in de gevel geplaatste ornamentiek. Het begint al direct boven de entreedeur. Boven het hoofdstel van de entreedeur en onder het raam van de tweede bouwlaag was een taps toelopend ornament met een paneel aanwezig. In de huidige toestand, loopt dit deel niet meer taps

Afbeelding 66 (geheel links) – Lodewijk XIV-stijl ornamentiek huidige toestand. Foto auteur, mei 202.

Afbeelding 67 – Lodewijk XIV-stijl ornamentiek oorspronkelijke toestand. Foto Simon P. Sluiter, 1984 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

toe, maar bestaat het uit hoekpilasters met een verdiept gelegen paneel ertussen. De loofwerkvoluten naast het raam op de tweede bouwlaag waren voorzien van naar binnendraaiend lijstwerk met in het hart ervan een medaillon en langs de rand loofwerk. In de huidige toestand betreffen het loofwerkvoluten, die geheel uit een brede, ongeprofileerde krul bestaat. Het loofwerk langs de rand heeft een afwijkend patroon van de oorspronkelijke toestand. Hetzelfde geldt eigenlijk voor de topvoluten van dit ornament. Het lijstwerk, dat langs het raam naar boven loopt heeft een haut-reliëf. Het oorspronkelijke heeft daarentegen een bas-reliëf. Het verbindende ornament tussen de tweede en derde bouwlaag is zoals gezegd een interpretatie van wat op de foto's uit ca. 1900 aanwezig lijkt te zijn. Echter was het oorspronkelijke ornament veel geprononceerder. In welke mate de rocaille onder de voluten aansluit op het ontwerp uit de 18de eeuw is op basis van de historische afbeeldingen niet te zeggen. Duidelijk is wel dat het vlak onder de voluten rijker was gevuld en met name een geprononceerder ornament had. Op tekening van de nieuwe toestand uit 1993, is dit deel ook zeer summier ingetekend. Er is door de aanpassingen in de ornamentiek een vlakker beeld ontstaan.

Opvallend is dat in een interview⁶⁵ met voormalig directeur Stadsherstel, dhr. Voorhoeve, wordt aangegeven dat de herbouw van de panden heeft plaatsgevonden met originele gevelementen die uit de sloop bewaard zijn. Er is echter verder nergens in de archieven iets gevonden over welke onderdelen dit gaat en bij welke van de vier gereconstrueerde panden dit dan is gebruikt. Indien er gevelementen zijn hergebruikt, zou het kunnen gaan om de deuromlijsting met hoofdgestel en de Lodewijk XIV-voluten aan weerszijden van het centrale kozijn op de tweede bouwlaag. Echter gezien de bovenstaande vergelijking tussen de oude en de nieuwe toestand is dit niet aan de orde. Ook zou het kunnen zijn dat de bordestrap met de ijzeren balustrade is hergebruikt. Op afbeelding 35 is te zien dat deze al voor de restauratie was verwijderd. Potentieel zou deze dus hergebruikt kunnen zijn. In de huidige situatie vertoont de trap echter geen gebruikssporen, die te verwachten zijn bij een natuurstenen trap van drie eeuwen oud. Ook zijn er geen andere aanwijzingen gevonden dat deze trap of de balustrade uit de 18de eeuw dateren.

4.4 CONCLUSIE ARCHITECTUURBEELD

HERBOUW

Het streven naar een reconstructie of kopie van de bestaande architectuur heeft in eerste instantie geleid tot continuïteit van het architectuurbeeld aan de Prinsegracht. Het pand is hierbij voor het oog hersteld in de stijl van het 1^e kwart van de 18^{de}

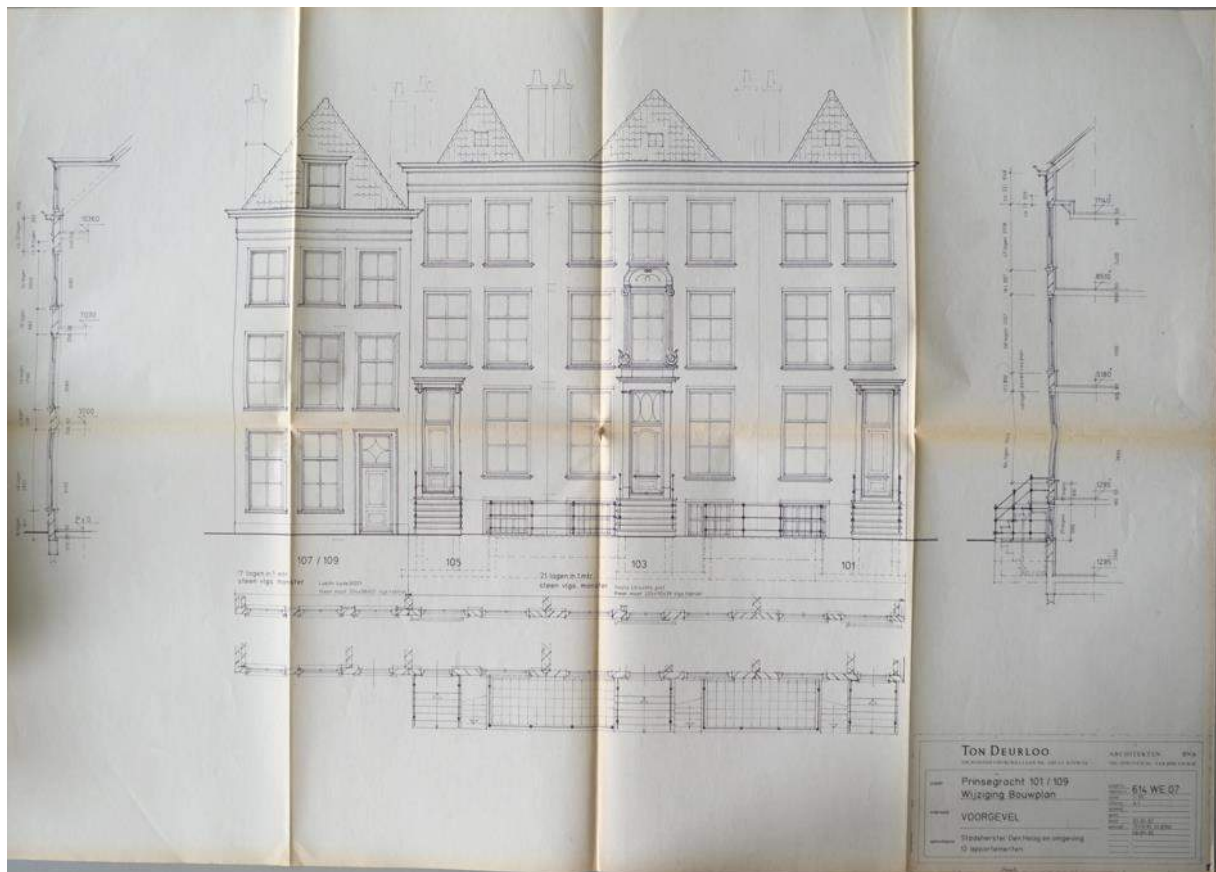
Afbeelding 68 – Onder de bordestrap van het pand Prinsegracht 103 bevond zich een deur naar het souterrain. Foto Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, ca. 1977. De entree bevond zich ter plaatse van de gele pijl (Collectie gemeentearchief Den Haag).

eeuw, de tijd waarin de woningen zijn gebouwd. Zeker voor de leek, iemand die minder bekend is met architectuurstijlen en/of de oorspronkelijke situatie, is de herbouw een geslaagd voorbeeld binnen het rehabilitatiebeleid uit de jaren 90 van de 20ste eeuw van de gemeente Den Haag. Het karakter en de sfeer van de bebouwing langs dit deel van de Prinsegracht is behouden gebleven.

Voor degene die net iets verder kijken dan de hoofdlijnen van het pand, wordt al snel duidelijk dat reconstructie vrij is geïnterpreteerd.

Er is gekozen de historische tijdslagen niet in stand te houden, maar terug te gaan naar de toestand ten tijde van de stichting. Op zich is dit een keuze, die op basis van de bestaande vogelvluchtkaart van St. Hilaire de Mallet en de afbeeldingen uit het begin van de 20ste eeuw te maken is. Alleen is de keuze enigszins inconsequent gemaakt. Op detailniveau wordt afgeweken van de gereconstrueerde tijdslaag. Heel specifiek knelt de keuze op een aantal punten.

Het verlies van de deur naar het souterrain onder de bordestrap, inclusief het bijbehorende verdiepte maaiveld, is met name jammer omdat de beleefbaarheid van de verdeling tussen woon- en opslag/dienstvertrekken teniet is gedaan. Hierdoor is er geen tastbare verwijzing meer naar het gebruik van een voornaam 18de-eeuws herenhuis aan de gracht. Vreemd genoeg stond het behoudt hiervan wel op de laatste reconstructietekeningen van 29 januari 1993 (afbeelding 67). De souterrains, inclusief bijbehorende huisnummers, zijn dus gesneuveld tijdens de bouw.

Afbeelding 69- Bouwtekeningen nieuwe toestand van de gevels, 29 januari 1993, Architectenbureau Ton Deurloo (Archief Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V.). Op de tekeningen zijn de entrees van de souterrains nog wel opgenomen.

De ramen op de beletage waren voor de sloop kenmerkend voor het derde kwart van de 19de eeuw. Ze waren illustratief voor de ontwikkelingen van het pand aan in- en exterieur. In de reconstructie is niet gekozen voor 18de-eeuwse schuiframen maar voor schuiframen uit het tweede kwart van de 19de eeuw. Door deze keuze ontstaat er een reconstructie van een situatie die nooit aantoonbaar heeft bestaan. Het terugbrengen van de vierkante schuiframen op de derde bouwlaag is op basis van de historische afbeeldingen verdedigbaar. De roedenverdeling was echter voor alle kozijnen in de 18^{de}

eeuw veel kleiner. Er zullen op de eerste en tweede bouwlaag 20-ruits schuiframen zijn geweest en op de derde bouwlaag, eerder 16- dan vierruits schuiframen. Met het terugbrengen van deze kleinere ramen op de derde bouwlaag heeft de architect ook gelijk het dilemma van de onbekende vorm van de verdwenen ornamentiek gecreëerd en de interpretatie van de ornamentiek, die daardoor vervlakt is.

Met de bovengenoemde keuzes is een architectuurbeeld ontstaan zoals dat er vermoedelijk in de tweede kwart van de 19de eeuw, dus 100 jaar na de stichting, kan hebben uitgezien, terwijl reconstructie van de 18de-eeuwse situatie werd beoogd. Er is geen onderbouwing van de gemaakte keuzes van de reconstructie aanwezig en daardoor zijn de keuzes voor de afwijkingen van de toestand voor de sloop niet herleidbaar en vanwege de inconsequente toepassing ook arbitrair. Het bouwhistorisch onderzoek werd in de jaren 90 nog niet regelmatig ingezet als middel om de geschiedenis van het pand te achterhalen. In dit geval had het kunnen helpen om de verschillende tijdslagen in beeld te brengen en op basis daarvan keuzes te maken welke tijdslagen en gevelelementen wel en niet zouden worden teruggebracht.

Hoewel er duidelijk energie is gestopt in de reconstructie leidt de huidige toestand vooral tot een steriel beeld van de architectuur. Het ontbreken van bijna drie eeuwen patin op de gevels helpt hier niet bij. Het pand blijft hierdoor vooral de uitstraling van nieuwbouw houden, dat mogelijk met het verstrijken van de tijd zal verdwijnen.

Afbeelding 70 (boven) – Toestand Prinsegracht 265 – 297 kort na de oplevering in 1994. Foto Paul Steunebrink, 1994 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 71 -
Prinsegracht 279-
283. Foto auteur mei
2023.

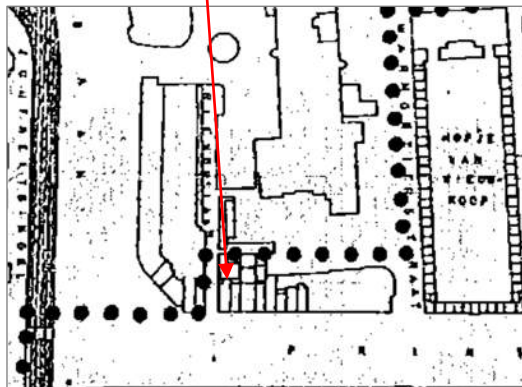
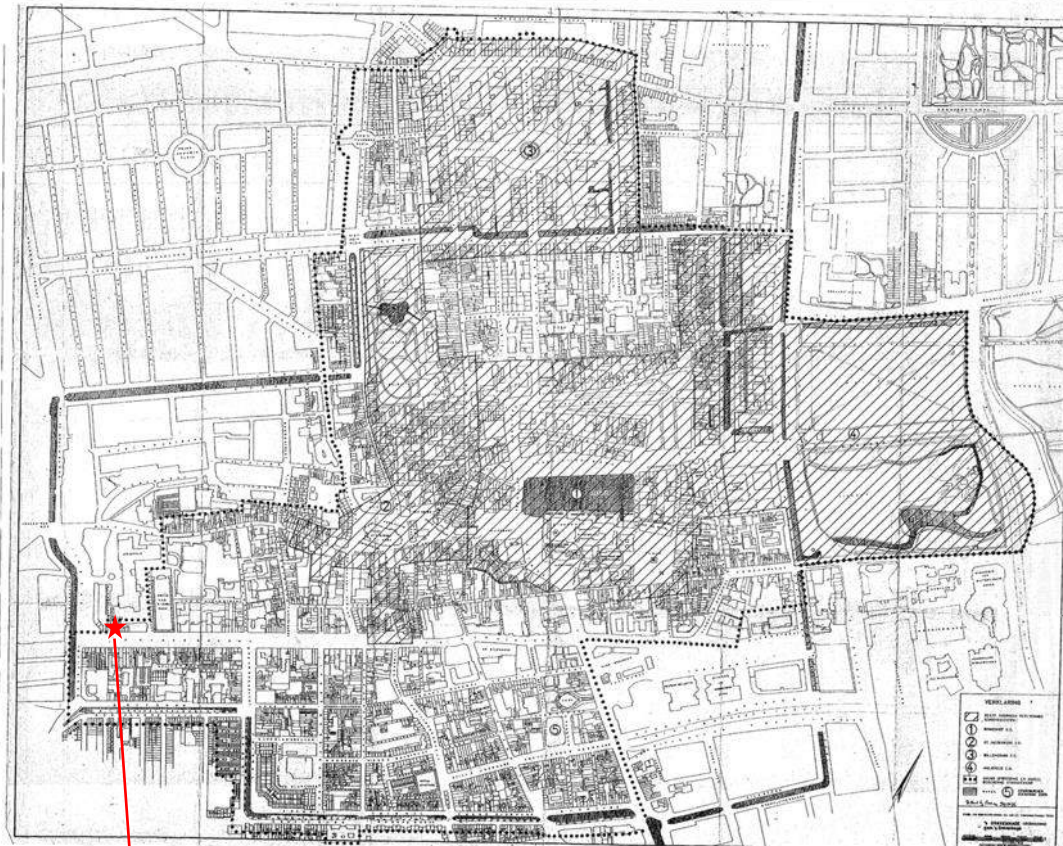
BIJLAGEN,
BRONNEN EN
NOTEN

279
283

BIJLAGE I –

Begrenzingskaart beschermd Stadsgezicht Binnenhof en omgeving.

Bron: Monumentenzorg gemeente Den Haag. De Prinsegracht 289 – 297 ligt ter plaatse van het sterretje.

BRONNEN

Literatuur/ rapporten

- Allan, F., *De stad 's Gravenhage en hare geschiedenis*, Amsterdam 1859.
- Blom, A. en P. Timmer, *Hersteld verleden van dorpen en steden. Stads- en dorpsgezichten tijdens de stadsvernieuwing (1961 – 1985)*, Amersfoort 2019.
- Deurloo, T., *4 Rijksmonumenten Prinsegracht 101 t/m 109*, Den Haag 1994.
- Deurloo, T., *Bouwkundige rapportage Prinsegracht 101 – 109 Den Haag*, Den Haag ongedateerd.
- Gemeente 's-Gravenhage, gemeentelijk bureau Monumentenzorg, *Rehabilitatiegebied Prinsegracht en omgeving*, Den Haag 1979.
- Gemeente 's-Gravenhage, Dienst Bouwen en Wonen, Werkenheid advies, *Funderings- en kasko onderzoek Prinsegracht 101 – 109*, Den Haag 1990
- Goekoop, mr. A.E.H., *De Haagsche Tram 1864 - 1904*, in: *Geschiedkundig Jaarboek Die Haghe*, 1905, p. 148 – 181.
- Hans, D., *De Markt*, in: 's-Gravenhage in beeld, nr. 43 (10 jan. 1930), p. 842-843.
- Hoeve, ir. J.A. van der, ir. P.C. Lankamp, drs. H.P.R. Rosenberg, drs. E.C. Vaillant en drs. D. Valentijn, *Monumenten inventarisatieproject Den Haag 1850 - 1940*, Den Haag 1992.
- Janse, H., *Houten kappen in Nederland 1000 -1940*, Amsterdam 1989.
- Kadaster, *Aan de slag in de kadastrale archieven*, Amersfoort datum onbekend.
- Kloots, A., *Morgenwandelingen door en in den omtrek van 's-Gravenhage of Schoonheden en merkwaardige bijzonderheden betreffende deze Residentie, 's-Gravenhage 1832*.
- Molhuysen, P.C. en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 1*. A.W. Sijthoff, Leiden 1911
- Scholta, K., *Deutsche Prediger im niederländischen Raum seit der Reformation*, 1943
- Schultz Jacobi, J.C., *Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsch-Luthersche kerk*, Rotterdam 1866
- Sinninghe, J.R.W., *Rond de Hofvijver, dl. 10: De Prinsegracht*, Den Haag 1965.
- Smit, J.G. (red), *Den Haag, geschiedenis van de stad. Deel 1, Vroegste tijd tot 1574*, Zwolle 2005
- Teijmant, I., 'Huisjesmelkers': een portret van de particuliere huiseigenaar rond 1900, gelezen via <https://ugp.rug.nl/ast/article/view/23542/20996> (16 juni 2023)
- Thierry, de erve van J. en C. Mensing en zoon, *Berigt wegens de regterlijke, politieke en andere geconstitueerde magten, residerende in de goede stad Den Haag*, Den Haag 1824.
- Veldhuijzen, S. E., *Den Haag Straten hun namen*, Zwolle 2006
- Vries, B. de, *Amsterdamse vermogens en vermogensbezitters 1855-1875*. In: *Dertig jaar afdeling agrarische geschiedenis: A.A.G. Bijdragen 28*. Wageningen 1986.
- Wijsenbeek, TH (red.), *Den Haag geschiedenis van de stad. Deel 2, De tijd van de republiek*, Zwolle 2005

Archieven

Gemeentearchief Den Haag (GDH)

- Archiefnummer 0003-01 Evangelisch-Lutherse gemeente, inventarisnummer 148.
- Archiefnummer 0335-01 Ambtenaar van de burgerlijke stand van de gemeente 's-Gravenhage
- Archiefnummer 0350-01 Oud archief van de gemeente 's-Gravenhage 1313-1815, inventarisnummer 5264, 5271, 5273.
- Archiefnummer 0354-01 Bevolkingsregister gemeente Den Haag
- Archiefnummer 0373-01 Notarieel archief Den Haag II, inventarisnummer 2953.
- Archiefnummer 0426-01 Dienst Stadsbeheer: Hinderwet- en Milieuvergunningen, inventarisnummer 6111
- Archiefnummer 0509-01 Gemeentelijke Dienst voor de Stadsontwikkeling Den Haag
- Archiefnummer 0828-01 Gemeentebestuur van Den Haag 1953-1990
- Jaarverslagen gemeente Den Haag, o.a. 1863, 1879, 1880, 1902, 1928, 1939.

- Historisch bouwarchief
- Bouwarchief

Stadsherstel Den Haag en Omgeving NV.

- Archief Prinsegracht 271-297 (dozen)

Nationaal Archief

- 2.12.14 Inventaris van de Stamboeken Marinepersoneel, 1813-1940, inventarisnummer 316.

Regionaal archief Tilburg

- Archiefnummer 0928-053 Bevolkingsregister 1910.
-

Websites

- Belastingzegels.nl
- Delpher.nl
- [Gemeentearchief Den Haag; haagsgemeentearchief.nl](http://GemeentearchiefDenHaag.nl)
- Het Groencentrum, stadskwakerij van Den Haag: hethaagsegroen.nl/groen+werk/1019033.aspx
- [HTM: htm.nl](http://HTM:htm.nl)
- Kadaster, historische gegevens percelen: kadaster.nl/zakelijk
- Kadaster, historische kaarten: Topotijdreis.nl
- Nationaal Instituut voor Militaire Historie, beeldbank.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, beeldbank: beeldbank.cultureelerfgoed.nl
- UPG.RUG.Nl, website publicaties Rijksuniversiteit Groningen.

NOTEN

¹ Van der Hoeve e.a. (1992), p. 15.

² Smit e.a. (2005), p. 54/55.

³ Smit e.a. (2005), p. 54/55.

⁴ Smit e.a. (2005), p. 57.

⁵ Smit e.a. (2005), p. 66/67.

⁶ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 24/25.

⁷ Wijsenbeek e.a. (2005), p.25.

⁸ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 30 t/m 32.

⁹ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 35/36 en Van der Hoeve e.a. (1992), p. 16.

¹⁰ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 36.

¹¹ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 43 en Sinninghe (1965), p. 4

¹² De Rijnlandse roede bedroeg ca. 3,8 m.

¹³ Dit is een verwijzing naar een laantje dat in eigendom is bij mr. Augustijn Stalpart, zo blijkt uit andere stukken binnen dir archief (GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5267).

¹⁴ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5267

¹⁵ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5267

¹⁶ Wijsenbeek e.a (2005), p. 44)

¹⁷ Sinninghe (1965), p. 6.

¹⁸ Sinninghe (1965), p. 8.

¹⁹ Wijsbeek e.a. (2005), p. 46 en Sinninghe (1965), p. 4.

²⁰ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5273.

²¹ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5264.

²² Jaarverslag gemeente Den Haag, o.a. 1898, 1895. Hierin wordt vermeld hoeveel bomen van verschillende soorten langs de Prinsegracht worden vervangen.

²³ De Keezenpoort liep tussen van de Wagenstraat naar de Paviljoensgracht. Het ontleende zijn naam aan de Patriotten- of Statenpartij, die in het einde der 18de eeuw in de Wagenstraat bij deze poort haar vergaderlokaal had.

-
- ²⁴ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1863, p. 64.
- ²⁵ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1879, p. 34/35.
- ²⁶ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1880, p. 43.
- ²⁷ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1902, p. 111.
- ²⁸ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1928, p. 215.
- ²⁹ <https://www.htm.nl/over-htm/onze-geschiedenis>, geraadpleegd 7 mei 2023.
- ³⁰ Goekoop (1905), p. 169 – 170.
- ³¹ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1939, p. 488.
- ³² Informatie gebaseerd op historische afbeeldingen beschikbaar in het Haags gemeentearchief.
- ³³ Blom (2019), p. 5/6
- ³⁴ Veldhuijzen (2006), p. 424.
- ³⁵ Veldhuijzen (2006), p. 424.
- ³⁶ Veldhuijzen (2006), p. 60.
- ³⁷ Hand (1930), p. 483.
- ³⁸ Haagsetijden.nl, zoekterm Westeinde ziekenhuis/ Joannes de Deo.
- ³⁹ Deurloo (1994), p. 6.
- ⁴⁰ Deurloo (1994), p. 9.
- ⁴¹ Kadastrale legger, GVH99 4819-9 en 875-71.
- ⁴² museumvankleef.nl/visit-museum?lang=nl, geraadpleegd 12 mei 2023
- ⁴³ Kadastrale legger, GVH99 6116-1
- ⁴⁴ Molhuysen (1911), p. 369/370.
- ⁴⁵ Kadastrale legger, GVH99 6116- 2/3
- ⁴⁶ Kadaster (datering onbekend), p. 105/106.
- ⁴⁷ kadastrale legger GVH99 7694-4 en 5163-66.
- ⁴⁸ Kadastrale legger GVH08 4181-63.
- ⁴⁹ Kadastrale legger GVH08 11354-2/3
- ⁵⁰ GADH Archiefnummer 0828-01, inventarisnummer 10480.
- ⁵¹ Kadastrale legger GVH08 213-1/3/4/5.
- ⁵² Kadastrale legger GVH08 2783-2/3 en 2783-1 vernieuwd.
- ⁵³ GDH, archiefnummer 0354-01, inven.nr. 2205/06 en 2903.
- ⁵⁴ GADH 426-01 Dienst Stadsbeheer: Hinderwet- en Milieuvergunningen, inventarisnummer 6111- aanvraag voor sectie L 1011- nummer 103 op verzoek van G.A.A. Ruitenbeek.
- ⁵⁵ GADH Archiefnummer 0828-01, inventarisnummer 10480, brief augustus 1978.
- ⁵⁶ Kadastrale legger GVH08 10934-1.
- ⁵⁷ GADH Archiefnummer 0828-01, inventarisnummer 10480, brief d.d. 31 juli 1978.
- ⁵⁸ GADH Archiefnummer 0828-01, inventarisnummer 10480, brief d.d. 22 december 1978.
- ⁵⁹ GADH Archiefnummer 0828-01, inventarisnummer 10480.
- ⁶⁰ GADH Archiefnummer 0828-01, inventarisnummer 10480.
- ⁶¹ Teijmant (1993), p.123.
- ⁶² De Vries (1986), p. 205.
- ⁶³ Naar het origineel van deze historische afbeelding is onder andere gezocht in het Haags Gemeentearchief. Deze is daar echter niet gevonden. Ook is contact gezocht met het architectenbureau Ton Deurloo. Dhr. Deurloo sr is met pensioen en de archieven zijn niet bewaard. De herkomst van de afbeelding blijft hierdoor onduidelijk.
- ⁶⁴ GADH Archiefnummer 0828-01, inventarisnummer 10480. Beschrijving 2 oktober 1978.
- ⁶⁵ Interview dat vermoedelijk is gepubliceerd in een gemeentelijke brochure/ nieuwbrief. Een kopie van het artikel bevindt zich in het archief van Stadsherstel Den Haag en omgeving NV. Op de kopie is geen verwijzing naar de datum en de plaats van publicatie opgenomen.